

Elmi Tədqiqat

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Scientific Research

International Scientific Journal

**ELM VƏ TƏHSİLİN ƏSASLARI
XII BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS**

**FUNDAMENTALS OF SCIENCE AND EDUCATION
XII INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE**

07.02.2025

ELMİ TƏDQİQAT

Beynəlxalq Elmi Jurnal

ELM VƏ TƏHSİLİN ƏSASLARI XII BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XII>

SCIENTIFIC RESEARCH

International Scientific Journal

FUNDAMENTALS OF SCIENCE AND EDUCATION

XII INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

(07.02.2025)

**Bakı – Baku
2025**

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

The journal is included
in the register of Press
editions of the Ministry of
Justice of the Republic of
Azerbaijan on
01.03.2021.
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı:

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:

Az1073, Bakı,
Mətbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish
House,
6-th floor

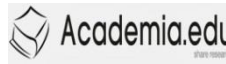
Tel.: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail:

bek.tedqiqat@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

- © Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
- © It is necessary to use reference while using the journal materials.
- © <https://aem.az>
- © info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Polixexnik İnstitutu / Ukrayna

Məsul katib

Assos. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Ulduz HƏŞİMOVA, ARETN Fiziologiya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Ələvsət QULİYEV, ARETN Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Uqanbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan

Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA, A. A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Meteoroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya

Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada

Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya Tədqiqat İnstitutu / Böyük Britaniya

Prof. Dr. Həmzəağa ORUCOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Hacı HƏSƏNOV, AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Leyla İMAMƏLİYEVƏ, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sədaqət HƏSƏNOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Leyla VƏZİROVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əkbər AĞAYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Afət MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zəhid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşan BABAYEVƏ, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Afaq MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA, Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANI, Tayler Texas Universiteti / ABŞ
Assoc. Prof. Dr. Gulsanam NOROVA, Nəvai Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Faiq ŞAHBAZLI, ADNSU-nun nəzdində Sənaye və Texnologiya Kolleci / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əliş AĞAMİRZƏYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səbinə TANRIVERDİYEVƏ, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Həbib MİRZƏYEV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Leyla ƏLİYEVƏ, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Zabitə TEYMURLU, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elnarə MEHBALİYEVƏ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sadiq QARAYEV, ARETN, Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, ARKTN, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HƏSƏNOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULİYEVƏ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVƏ, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan
PhD Tomas SMEDLEY, Cenevrə Kolleci, Pensilvaniya / ABŞ
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan

Deputy chairmen

Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” / Ukraine

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Ulduz HASHIMOVA, Institute of Physiology of MSERA / Azerbaijan

Prof. Dr. Alovzat GULIYEV, Institute of Soil Science and Agro Chemistry of MSERA / Azerbaijan

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan

Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey

Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan

Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Faxraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia

Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature / Uzbekistan

Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Yagut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada

Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain

Prof. Dr. Hamzaagha ORUJOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Haji HASANOV, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Leyla IMAMALIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Sadagat HASANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Leyla VAZIROVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Akbar AGHAYEV, Sumgayit Statet University / Azerbaijan
Prof. Dr. Afat MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Afag MAMMADOVA, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, Institute of Folklore of ANAS / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Assoc. Prof. Dr. Gulshanam NOROVA, Navoi State University / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Faig SHAHBAZLI, Industrial and Technological college under ASOIU / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Alish AGAMIRZEYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sabina TARVERDIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedogogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Habib MIRZAYEV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Leyla ALIYEVA, Karabakh University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Zabita TEYMURLU, Baku Engineering University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnara MEHBALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sadig GARAYEV, Institute of Botany of MSERA/ Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Scientific Research Institute of Animal Husbandry of MARA / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HASANOV, Ganja State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatyn HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

PhD Thomas SMEDLEY, Geneva College in Beaver Falls, Pennsylvania / USA

Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Ziyafət Bayramova

Gəncə Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0003-6019-0635>
dos.bayramova@mail.ru

Nemət Məmmədov

Gəncə Dövlət Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0004-4452-8277>
nemetmamedov20@gmail.com

Əlbəyaxa döyüşə psixoloji hazırlığın əsas istiqlamətləri

***Açar sözlər:** fiziki sağlamlıq, bioloji sistemlər, funksional hazırlıq, psixoloji hazırlıq, əlbəyaxa döyüş*

***Keywords:** physical health, biological systems, functional fitness, psychological fitness, hand-to-hand combat*

Psixoloji hazırlıq, bir tərəfdən, fiziki və texniki hazırlıqdan maksimum istifadəni təşviq edir, digər tərəfdən isə rəqabət qabağı və rəqabət pozucu amillərə (özünə inamın olmaması, qorxu) tab gətirməyə imkan verən psixi vəziyyət yaratmağa kömək edir.

Konkret idman yarışlarına psixoloji hazırlığın, adətən, iki növünü fərqləndirirlər: ümumi və xüsusi.

Ümumi psixoloji hazırlığa daxildir:

- idmançıda motivasiyanın formalaşdırılması;

- kollektivizm, nizam-intizam, təşkilatçılıq və s. kimi şəxsi keyfiyyətlərin formalaşması;

- güclü iradi keyfiyyətlərin tərbiyəsi; enerjilik - iradi güc ilə fəaliyyəti tez lazımı səviyyəyə qaldırmaq qabiliyyəti; səbrlilik - daxili maneələr zamanı yardımçı iradi səylə müəyyən səviyyədə işin intensivliyini saxlamaq qabiliyyəti kimi müəyyən edilir; dözümlülük - məqsədə çatmağa mane olan psixoloji gərginliyi cılovlamaq bacarığıdır; cəsarət - təhlükə zamanı fəaliyyət keyfiyyətini aşağı salmamaq bacarığıdır.

- psixi vəziyyətin özünütənzimləmə üsullarını mənimsəmək, ümumi rejimə uyğunluq; özünü inandırmaq, özünü motivasiya etmək və tapşırıqları yerinə yetirmək üçün özünü məcbur etmək; emosiyaların, psixoloji və ümumi vəziyyətin özünü tənzimləməsi; daimi özünə nəzarət.

Ümumi psixoloji hazırlığın tərkib hissəsi iradi hazırlıqdır. İradə insanın müəyyən stimullar adı ilə müxtəlif çətinlikləri dəf edərək şüurlu şəkildə qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün öz hərəkətlərini, düşüncələrini, təcrübələrini və bədənini idarə etmək fəaliyyəti kimi başa düşülür. İradə məqsədə gedən yolda yaranan çətinliklərin öhdəsindən gəlmək prosesində inkişaf edir və sərtləşir.

İdmanda əsas iradi keyfiyyətlər:

- Qətiyyətlilik təlimin yaxın və uzunmüddətli məqsədlərini, onlara nail olmaq üçün vasitə və üsulları aydın şəkildə müəyyən etmək bacarığıdır;

- Əzmkarlıq - qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq istəyi, məqsədə çatmaq yolunda maneələri enerjili və aktiv şəkildə dəf etməkdir;

- Təşəbbüskarlıq və müstəqillik - yaradıcılıq, hazırcavablıq və zəka, digər təsirlərə qarşı durma bacarığı tələb edir;

- Qətiyyət və cəsarət idmançının fəaliyyətinin, tərəddüd etmədən hərəkət etmək qabiliyyətinin təzahürüdür;

- Özünə nəzarət və özünü idarə etmə - normal və əlverişli şəraitdə aydın düşünmək, özünü tənqid etmək, hərəkətlərinizi və hisslərinizi idarə etmək bacarığı, yəni, çaşqınlığa, qorxuya, əsəbi həyəcana qalib gəlmək, özünü və yoldaşlarınızı səhv hərəkətlərdən çəkəndirməyi bacarmaqdır.

Yarışa psixoloji hazırlıq sakitlik və özünə inamla xarakterizə olunur. Bu vəziyyət bədənin əlavə imkanlarını üzə çıxarmağa kömək edir və idmançının şüuruna təsir etmək nəticəsində sakit döyüş inamı əldə edilir. Yarışlarda həddindən artıq həyəcan və ya həddindən artıq sakitlik, məğlubiyyət qorxusu və ya özünə inam istənilən nəticəni əldə etməyə mane ola bilər.

Dözümlülük - bədənin yorğunluğa qarşı durma qabiliyyəti, zehni keyfiyyətlərin təkmilləşdirilməsi üçün xüsusi tələblər qoyur. Yorğunluq olmadan heç bir məşq effekti yoxdur və uzunmüddətli məşq səbr, əzm və əzmkarlıq yaradır.

Xüsusi psixoloji hazırlıq idmançının yarışa hazırlıq və iştirak prosesi zamanı psixi vəziyyətini idarə etməyə yönəldilmişdir. Psixoloji hazırlığın məzmunu, onun qurulması, vasitələri və üsulları idmanın xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

Fərdi psixoloji şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə müxtəlif idman növlərində idman nəticələri arasında əlaqənin tədqiqi göstərdi ki, xarakter xüsusiyyətləri həmişə idmançının məşq və yarış fəaliyyətlərindəki davranışını dəqiq proqnozlaşdırmır. Bu xüsusiyyətlərə daxildir:

- iradənin müxtəlif təzahürləri;
- idmançının məşqdə, xüsusən də rəqabət fəaliyyətində stresli vəziyyətlərə qarşı müqaviməti;
- motor hərəkətlərinin və ətraf mühitin parametrlərinin kinestetik və vizual qavrayışlarının mükəmməllik dərəcəsi;
- hərəkətləri zehni olaraq tənzimləmək, əzələlərin effektiv koordinasiyasını təmin etmək bacarığı;

- zaman qıtlığı şəraitində məlumatı qavramaq, təşkil etmək və emal etmək bacarığı;
- idmançının texniki və taktiki hərəkətlərinin səmərəliliyini artıran amil kimi məkan-zaman intizarının təkmilləşdirilməsi;
- tərəfdaşlar və rəqiblərlə şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqədə davranış və hərəkətləri idarə etmək bacarığı.

İdmançının şəxsi xüsusiyyətləri idmanın hər hansı bir növünün xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqənin vəhdətidir. İdmanın növündən asılı olaraq proses nəticəsində psixodinamik xüsusiyyətlər formalaşır, idmançının səriştəsinin inkişaf etdirilməsində təkanverici qüvvəyə malik olur. Bütün deyilənlərin fonunda idmançının psixoloji hazırlığının əsas istiqamətlərini və vacib konturlarının üzə çıxarılmasını təmin edir.

Нодиржон Абдулахатов
Педагогический Центр Ферганской области
доктор исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0009-0006-3942-120X>
an_igp@mail.ru

Мавзолей Бостон (Бастом) бува

Ключевые слова: мавзолей, источник, мечеть, исцеление, памятник

Açar sözlər: məqbərə, bulaq, məscid, şəfa, abidə

Keywords: mausoleum, source, mosque, healing, monument

Мавзолей Бостон-бува расположен в селе Бостон бува Бувайдинского района Ферганской области. Это знаменитый средневековый мавзолей в Ферганской долине. Традиция связывает происхождение мазара с именем Султана Баязид Бистомы (Абдулаатов, 2018).

Монументальный портал с двумя цилиндрическими башнями (гульдаста) по сторонам выделяет вход, ориентированный на восток. Прямоугольное в плане здание (15 X 7,2 м), возведенное из жженого кирпича, содержит две камеры, перекрытые куполами: усыпальницу со стрельчатым надгробием (сагана) и поминальную мечеть. Зиаратхона крестообразна в плане, а гур-хона квадратная.

Мавзолей лишен декора, лишь на портале сохранился резной по ганчу солярный знак (концентрические круги с многоконечными звездами). Архитектурная выразительность здания достигнута монументальными формами (Азимов, 1982).

В 1939 году археолог Яхья Гулямов, осмотрев мавзолей Ботон-бува отметил следующее: «Бастом-баба. На территории железнодорожной станции Урганджи, между Кокандом и Наманганом, к югу от железнодорожной линии расположен двухкупольный мавзолей XIX в., который легенды связывают с одним из основателей мистического течения шейхом Баязидом Бастами. Ферганцы называют мавзолей просто Бастом-баба. Ежегодно с середины августа сюда собираются жители различных районов Ферганы и принимают здесь песочные ванны.

Этот участок представляет собой безводную степь, по которой движутся барханы летучего песка. Одним из них окружено здание мавзолея Бастом-баба. Мавзолей расположен на краю оазиса, где кончаются культурные земли Молотовского района. Дальше на север и на восток от него идет степная полоса» (Гулямов, 1951).

Перед мавзолеем Бостонской бува есть песчаные поля, и летом люди приходят лечиться в этом песке. По этой причине жители называют этот песок «Целебными песками Бостон бува».

Мавзолей Бостон бува, один из памятников архитектуры периода Тимуридов, упоминается в письменных источниках по истории Кокандского ханства под именем султана Баязида (Бояза) Бастами. Например, самый известный представитель кокандской историографической школы Мухаммадхакимхан ибн Масумхан Махдуми Азами написал труд «Мунтахаб ат-таварих» («Книга избранных историй»), в котором говорится: «...(правитель Коканда) Шерали-хан славой пересек реку Сайхун и вошел в местность, названную в честь султана Баязида Бастами. Оттуда он отправился в столицу Коканд с великой роскошью и богатством» (Мухаммадхакимхон Тўра, 2010).

В архивных документах по истории Кокандского ханства мавзолеей записан под именами Султан Баяз Бистомии, Султан Баяз Бистомии. В этих документах сохранились сведения, связанные с ритуалами, проводимыми на могиле султана Баяза Бистомии (Троицкая, 1968).

Надо отметить и то, что на территории Центральной Азии, имеется несколько мест поклонений и названий мест, связанных с именем Султан Баязид Бистомии. Стоит отметить, что в Ферганской долине известны случаи ошибочного приписывания могилы турецкого святого Баязиду Бистомии, одному из основоположников персидского мистицизма, султану ученых, лидеру ученых, умершему в 785 году. По этой причине некоторые привыкли называть могилу Ходжи Баязида в Бувайдинском районе могилой Баязида Бистомии. Однако тот факт, что могила Баязида Бистомии находится в Ферганской долине, не соответствует исторической правде.

Мавзолеей Бостон бува связан с именем Ходжа Баязид племянника Ахмада ал-Яссави (Хамидхон Исломий, 2005) (ум. в 1167-67), который был наставником самого Эмира Тимура (Навоий, 2011).

Но легенда гласит, что здесь похоронен родственник Шахи Джарира. И.Азимов описывает его так: «На соседнем кладбище возвышается усыпальница Бустан-Бува. Местные старожилы рассказывают, что здесь захоронен брат Шохи Джалила, и связывают строительство мавзолея с именем Тимура, и хотя исторические данные о времени строительства не выявлены, по архитектурным формам, конструкциям и строительным материалам мавзолей можно датировать XV-XVI вв.

Литература

1. Абдулахатов, Н. (2018). *Бостон бува. Ислам на территории бывшей Российской империи*. Энциклопедический словарь. Том II. Наука – Восточная литература.
2. Азимов, И. (1982). *Архитектурные памятники Ферганской долины*. «Узбекистан».
3. Исломий, Х. (2005). *Султон ул-орифин Хожа Аҳмад Яссавий*. “Фан”.
4. Гулямов, Я.Г. (1951). Отчет о работе третьего отряда археологической экспедиции на строительство БФК. *Труды ИИА*. Том IV, с. 96-112.
5. Навой, А. (2011). *Насойим ул-муҳаббат. Тўла асарлар тўплами, ўнинчи жилд*. “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”.
6. Тўра, М. (2010). *Мунтахаб ат-таворих*. Форс тилидан таржимон, мукаддима, изоҳлар муаллифи: Шодмон Воҳидов. “Янги аср авлоди”.
7. Троицкая, А.Л. (1968). *Каталог архива Кокандских ханов XIX века*. “Наука”.

Matanat Hasanova

Azerbaijan State University of Economics

PhD in Economics

<https://orcid.org/0000-0002-6289-6960>

matanat.hasanova.f@mail.ru

Green Economy and Sustainable Development

Keywords: *green economy, sustainable development, agricultural sector*

Açar sözlər: *yaşıl iqtisadiyyat, davamlı inkişaf, kənd təsərrüfatı sektoru*

Environmental pollution worldwide has necessitated the strengthening of the "green economy" to achieve sustainable development amid dwindling natural resources and rising demand.

Green Economy and Sustainable Development in Azerbaijan. To achieve a sustainable green economy, an effective information system for evaluating and measuring progress is essential. A robust data infrastructure enables informed decision-making, policy formulation, and the assessment of the environmental, economic, and social dimensions of a green economy. Environmental monitoring systems are crucial for assessing the impact of economic activities on air and water quality.

It is no coincidence that the document "*Azerbaijan 2030: National Priorities on Socio-Economic Development*", approved by President Ilham Aliyev, identifies "Clean Environment and Green Growth" as the fifth national priority. The document emphasizes the application of ecologically clean technologies, the promotion of waste recycling, the restoration of polluted

areas, and the expansion of environmentally favorable "green" technologies. Specific tasks have been outlined to achieve these objectives.

One of the research directions involves finding economic-ecological compromises to meet global requirements for the use of agricultural land. In today's world, where the transition to a green economy is widely recognized as essential, a green economy is defined as low-carbon, resource-efficient, and socially inclusive.

In a green economy, employment and income growth are driven by public and private investments in activities, infrastructure, and assets that reduce carbon emissions and pollution, enhance energy and resource efficiency, and prevent the loss of biodiversity and ecosystem services. As we know, in a globalized world, improving the well-being of people while ensuring sustainability in meeting needs across economic, social, and environmental dimensions is critical. This unifying approach is encapsulated in the economic literature as the concept of the "green economy."

The "green economy" concept is directly related to ecological economics. It is noteworthy that the Presidential Decree of the Republic of Azerbaijan, issued on February 2, 2021, approving "*Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development in the Next Decade*," highlights "Clean Environment and Green Growth" as one of five national priorities. This priority emphasizes not only the country's prospective economic development but also the improvement of environmental health, the rapid restoration of greenery, the efficient use of water resources, and the adoption of sustainable energy sources. Two strategic goals for the period have been set: achieving a high-quality ecological environment and creating a "green energy" space.

Global environmental pollution, alongside diminishing natural resources, climate change, and increasing demand, underscores the importance of achieving sustainable development.

Recycling and the Green Economy in Azerbaijan. The recycling processes established in Azerbaijan contribute significantly to the development of the "green economy," the production of competitive industrial products, and the improvement of the ecological situation. The concept of "recycling" plays a crucial role in the modern economy. Post-consumption waste can often be reprocessed and reused.

Recycling involves the periodic reintegration of reusable materials into the production process. Its primary goal is to prevent the waste of natural resources, reduce environmental pollution, and create an additional raw material base. Unlike primary production, recycling is more efficient and quicker, resulting in significant energy savings.

Sima İsmayılova

Bakı Dövlət Universiteti

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-9275-4269>

simaismayilova375@gmail.com

İnformasiya mədəniyyəti və təhsil

***Açar sözlər:** təhsil, informasiya, mədəniyyət, cəmiyyət, inkişaf, İKT*

***Keywords:** education, information, culture, society, development, ICT*

Bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil eyni zamanda informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasında da təsirsiz ötüşmür və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir sual çox maraqlıdır, təhsil necə mədəniyyət aləti kimi çıxış edir? Bu sualı cavablandırmazdan əvvəl bilməliyik ki:

Təhsilin mədəniyyət üzrə təsirli faktları bunlardır: mədəniyyətin qorunub saxlanması, mədəniyyətin ötürülməsi, informasiya mədəniyyətinin təbliği. Eyni zamanda, təhsil insanı dəyişən mədəni nümunələrə uyğunlaşmaq üçün hazırlayır, şəxsiyyəti formalaşdırır, mədəni dəyərlərin təbliğini həyata keçirir. Təhsil mədəniyyətin ötürülməsində böyük rol oynayır, elmin, mədəni dəyərlərin bir nəsildən digərinə çatdırılmasını təmin edir. Bütün dövrlərdə mədəniyyət təhsilə və sosial dəyişikliklərə böyük təsir göstərmişdir. Mədəniyyət cəmiyyətdəki hər hansı bir xarakterin sosial dəyişməsidir. Mədəni irsin yeni nəsillərə ötürülməsində təhsil sisteminin əhəmiyyəti danılmazdır. Təhsil vasitəsilə mədəniyyəti daha da zənginləşdirmək mümkündür. Cəmiyyətin tərəqqisi və inkişafı üçün təhsil vacib amildir. Mədəniyyət və təhsil bir-biri ilə sıx bağlı olan sahələrdir. Belə ki, mədəniyyət

təhsilə yol açır, təhsil isə mədəni dəyərləri zənginləşdirir və təbliğinə vasitəçi olur.

Müasir dövrü informasiya cəmiyyəti dövrü adlandırırlar. Bu da səbəbsiz deyildir. Belə ki, məhz bu dövrdə daha çox insanın əsas işi informasiya ilə əlaqədardır. İnsanların əksəriyyəti informasiyanın istehsalı, saxlanması, emalı və onun istifadəsi ilə məşğul olur. Hər bir cəmiyyətin öz mədəniyyət anlayışı olduğu kimi, informasiya cəmiyyətində də informasiya mədəniyyəti anlayışı meydana çıxır. İnformasiya mədəniyyəti informasiya ilə məqsədyönlü işlənilməsi və onun əldə olunması, emalı və ötürülməsi üçün kompüter texnologiyasından, texniki vasitə və metodlardan istifadə edilməsi bacarığının olmasını nəzərdə tutur. İnformasiya mədəniyyəti insanın informasiya cəmiyyətinə uyğunlaşması üçün zəruri olan bilik və vərdislərdir. Hazırda bu anlayış altında ilk növbədə, informasiya texnologiyalarından istifadə bacarığı və ona olan tələbat nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, informasiya cəmiyyətində o insan “mədəni” hesab olunur ki, o, informasiya texnologiyalarından istifadə edə bilər.

Müasir dünyada ölkələrin rəqabətə davamlılığı artıq ciddi bir faktora çevrilmişdir. Qloballaşma istiqamətində müasir dünyada hər bir ölkənin dayanıqlı inkişafı üçün cəmiyyətin bütün sahələrində beynəlxalq rəqabət prinsiplərinə çevik surətdə yiyələnmək tələb olunur. İnformasiya cəmiyyətində təhsil sisteminin necə qurulması, təhsilin modernləşdirilməsi üçün hansı texnologiyalardan və necə istifadə edilməsi hazırda ən aktual məsələlərdən biridir.

Bu gün dünya iqtisadiyyatı daha çox bilik yönümlü iqtisadiyyat olduğundan ölkələrin təhsil sistemlərindən də məhz bu tələblərə cavab verən sistemin qurulması tələb olunur. Bu amil inkişaf etmiş ölkələrdə təhsilin informasiyalaşdırılması istiqamətində sistemli şəkildə bir neçə mərhələdə islahatlar keçirilməsinə səbəb olmuşdur.

2003-cü ildə Cenevrədə və 2005-ci ildə Tunisdə - keçirilmiş İnformasiya cəmiyyətinin qurulması problemlərinə həsr olunmuş dünya sammitində təhsilin modernləşdirilməsi məsələlərinə önəmli yer verilmişdir. 2003-cü ildə qəbul edilmiş “Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)” sənədində hazırkı dövrdə Azərbaycan üçün məhz təhsil sahəsi İKT-nin tətbiq istiqamətləri içərisində ən yüksək prioritetə malik istiqamət hesab edilmişdir. Həmin strategiyanın müddəalarından irəli gələn vəzifələri uğurla həyata keçirmək məqsədilə ölkəmizdə “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət proqramı” qəbul olunmuş, bu proqram çərçivəsində böyük bir layihə olaraq “Xalq Kompüter” layihəsi həyata keçirilmiş və keçirilməkdə davam edir. “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)” sənədində də təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsində İKT-nin tətbiq edilməsi və İKT sahəsində ümumi maarifləndirmə üzrə xüsusi tədbirlər keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bütün bunlar Azərbaycanda təhsilin modernləşdirilməsi, təhsildə informasiya texnologiyalarının tətbiqi istiqamətində ciddi addımlar atıldığını göstərir.

Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasının əsas məqsədi müasir informasiya mədəniyyətinə malik şəxsiyyətlər yetişdirmək, ölkədə vahid təhsil və informasiya mühitini formalaşdırmaqdır. Bu mühit yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə aşağıdakıları təmin etməlidir:

- Təhsilin keyfiyyətinin artırılması;
- Yeni informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- Vətəndaşların bütün pillələrdə təhsil alma imkanlarının bərabərləşdirilməsi;

- Təhsil sisteminin dünyanın informasiya, mədəniyyət və təhsil məkanına inteqrasiyasının təmin edilməsi.

Müasir cəmiyyətdə insandan yeni mədəniyyət, savad tələb olunur - bu informasiya mədəniyyəti, yaxud informasiya savadıdır.

Dağbəyi Allahverdiyev

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

İqtisadiyyat İnstitutu

İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0003-2679-2024>

dagbeycahani@gmail.com

Nigar Allahverdiyeva

Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-0977-3854>

nigarallahverdiyeva556@gmail.com

İqtisadi strategiyada davamlı sosial-iqtisadi rifahın artım təminatı

***Açar sözlər:** iqtisadi strategiya, sosial-iqtisadi tərəqqi, kibertəhlükəsizlik, siyasi-iqtisadi diplomatiya, sosial-iqtisadi məzənnə, geoiqtisadi mənzərə*

***Keywords:** economic strategy, socio-economic progress, cybersecurity, politico-economic diplomacy, socio-economic exchange rate, geo-economic landscape*

Tədqiqatın məqsədi iqtisadi strategiyada sosial-iqtisadi rifah anlayışının əsas nüanslarını və ənənəvi təcrübənin fərqləndirici cəhətlərini tədqiq etməkdir. Davamlı iqtisadi artımda innovasiya dəstəyi və tənzimlənən istehsalın qlobal qarşılıqlı əlaqəsinin sosial, siyasi-iqtisadi metodları araşdırılmışdır. Tədqiqatda əsas istiqamət geoiqtisadi diplomatiya kontekstində kibertəhlükəsizliyin mövcudluğu, məlum təcrübədə tərtib edilmiş səbəb və nəticə əlaqələrinin mahiyyəti, həmçinin əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətdə istehsal və istehlak əlaqələri, eləcə də innovasiyalı təsirlər şərh edilmişdir.

Beləliklə, tədqiqatda dünya iqtisadi siyasətində mövcud əlaqələr, regional sosial-iqtisadi müvazinətə təsir gücü və qarşılıqlı tarazlıq nəzərə alınmışdır. Dövlət münasibətlərində iqtisadi və ticarət əlaqələrinin intensivliyi araşdırılmış, gəlir bərabərliyinin əhəmiyyəti qeyd edilmişdir. Tədqiqatda, həmçinin, iqtisadi qərarların qəbulunda nəzərə alınması zəruri olan strateji meyarlar, davamlı iqtisadi tərəqqini dəstəkləyən əsas faktorlar müəyyən edilmişdir. Makroiqtisadi meyarların tarazlığı və sosial-iqtisadi rifahın artım zərurətinin təhlili siyasi-iqtisadi idarəetmənin optimallaşdırılmasına yönəldilmişdir. Belə şəraitdə davamlı sosial-iqtisadi tərəqqini təmin edəcək effektiv siyasi-iqtisadi modellərin tətbiqinə dair tövsiyələr təqdim edilmişdir.

Belə ki, iqtisadi strategiyanın davamlı sosial-iqtisadi rifah artımında təminatının mahiyyəti XIX əsrin əvvəllərində, təxminən 1887-1899-cu illərdə aktuallaşmışdır. Beləliklə, həmin dövrdə bu tendensiyalar daha çox istehsalın intensivliyi və istehsalın bazarda ticarəti və mübadiləsini şərtləndirirdi. Belə şəraitdə marketing anlayışının populyarlaşması və 1905-ci illərin əvvəllərində marketingin akademik bir sahə kimi formalaşması və əsasən də 1909-cu illərdə ABŞ universitetlərində bu sahədə fənlərin tədrisi zəruri elmi istiqamət kimi səciyyəvi hesab edilmişdir. Bu dövrdə istehsal münasibətlərində əsas diqqəti əmtəənin istehsalı və satışı təşkil edirdi.

Belə ki, hələ Qədim hind “Manu” qanunlarında (e.ə. IV-III əsrlər) ictimai əməyin, hökmranlıq və asılılıq münasibətlərinin mövcudluğu əks edilirdi. Bu kontekstdə Qədim Çin mütəfəkkirlərindən Konfutsi əsərlərində zehni əməklə fiziki əmək fərqləndirmişdir. Beləliklə, hələ o dövrdə, Çin filosofu Syun Hezmi isə əsərlərində bütün insanların yaranışdan bərabərliyi və əsas sərəvətdə mülkiyyət hüququnun tanınması ilə elmi ideyaları formalaşdırmışdır.

Bu mənada iqtisadi strategiyanın davamlı sosial-iqtisadi rifah artımında təminatının mahiyyəti qədim yunan mütəfəkkirləri Ksenofontun (e.ə. 439-355), Platonun (e.ə. 427-348), Aristotelin (e.ə. 384-322) ərərlərində zəruri müddəaları səciyyələnməmişdir.

Aristotel “Siyasət” əsərində davamlı iqtisadi artımda mübadiləyə məruz qalan bütün var olanları müqayisəyə gəlməsi məsələsini aktuallaşdırmış, qiymət siyasətini və onun optimal tərəqqisini müəyyənləşdirməyə cəhd etmişdir. Belə ki, sosial-iqtisadi artımda əsas istiqamət kimi istehlak və istehsalda məhsuldar fəaliyyəti əsaslandırılmış, təsərrüfat nemətlərində dəyərin əsasını isə faydalılıqda və bu nemətlərin ekvivalentliyinin düzgün mübadiləsini şərtləndirmişdir. Beləliklə, bu prinsipləri quldarlıq şəraitində fiziki əməyin vətəndaş üçün məhsuldarlığı və istehsalda faydalılığı dəyərləndirmişdir.

Beləliklə, mövcud iqtisadiyyat elminin əsas mahiyyəti, məqsəd və vəzifəsi kapitalizmin təşəkkül tapması, manufakturaların yaranması zərurətindən formalaşmışdır. Belə şəraitdə ictimai əməyin dəyərləndirilməsi, xarici və daxili bazarların əhatəliliyi, pul dövriyyəsinin intensivliyi şəraitində davamlı sosial-iqtisadi rifah tərəqqisinin təminatını aktuallaşdırmışdır. Beləliklə, iqtisad elmində mühüm istiqamət kimi davamlı sosial-iqtisadi artım və rifah tərəqqisi iqtisadiyyatda hələ merkantilizmin meydana gəlməsi ilə əlaqələndirilir.

Bu kontekstdə, Merkantilistlər həmin prinsipləri düzgün şərh etmirdilər, çünki onlar sərvətin mənbəyini mübadilədə, sərvətin özünü isə pulla eyniləşdirirdilər. Belə ki, Merkantilistlər ticarətçilərin nümayəndələri kimi onların maraqlarını ifadə edirdilər. Bu səbəbdən də, merkantilizmdə davamlı iqtisadi artımı digər dövlətlərlə rəqabətdə gömrük sədləri yaratmaq, ölkəyə xarici əmtəə və kapitalların gəlişini məhdudlaşdırmaq metodu ilə tənziqləməyi məqbul hesab edirdilər.

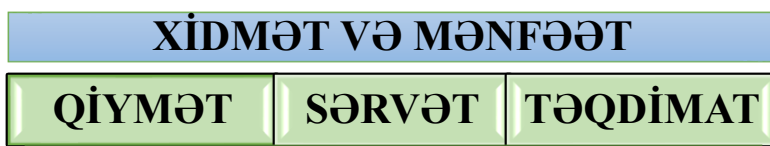
Merkantilistlərin iqtisadi ideyaları İngiltərədə mühüm əhəmiyyətli hesab edilərsə də, bu fikirlərə alternativ Fransada Fiziokratizm formalaşdı. Bu iqtisadi cərəyan XVIII əsrdə Fransada antifeodal inqilabı gücləndirmişdi. Belə ki, Fiziokratizmi feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrünə təsadüf edir ki, bu dövrdə bəzi dövlətlər nisbətən iqtisadi tərəqqi mərhələsində olduğu kimi xarakterizə edilir. Beləliklə, feodalizmlə mübarizə, kənd təsərrüfatının müdafiəsini şərtləndirmişdir. Belə şərait İngiltərədə iqtisadi fikirlər merkantilizmin fiziokratiya ilə rəqabəti nəticəsində manufaktura sənayesini inkişaf etdirmişdi və belə sənaye siyasəti Fransada mütərəqqi hesab edilirdi.

Bu səbəbdən də, Burjuaziya İnqilabı ərəfəsində Fransanı narahat edən iqtisadi siyasət tək cə merkantilizmin iflası ilə əlaqədar deyildi. Çünki, belə siyasi-iqtisadi metod mürtəcə xarakter daşıyırdı və sənaye istehsalını ləngidirdi.

Belə şəraitdə Buagilber (1646-1714) Fiziokratizmi xarakterizə edən bəzi ideyalarla merkantilistləri ciddi tənqid edir, təbii qaydalara bəraət qazandırır, ticarət sərbəstliyi tələb edir, əkinçilərin kasıb vəziyyətinə diqqəti artırır, gəlirlərin bərabərliyini müdafiə edir, əkinçiliklə məşğul olanların sosial-iqtisadi rifah artımını tələb edirdi. Beləliklə, fizokratlar qeyd edirdilər ki, məhz sərvətin yeganə mənbəyi torpaqdır, çünki torpaq yaşayış vasitələri ehtiyatına malikdir, insan əməyi torpaqdan sərvət yaradır.

Bu səbəbdən də, XIX əsrin 75-ci illərində kapitalizm iqtisad elmində subyektiv psixoloji istiqamət kimi marjinalizmi meydana gətirmişdir. Marjinalizm, fransız sözü olub, mənası “hədd” deməkdir. Marjinalizm iqtisadi hadisə və proseslərin təhlilində əsasən kəmiyyət, faydalılıq, məhsuldarlıq, gəlir və məsrəf həddi və s. kimi siyasi-iqtisadi fikirləri ifadə edir.

Belə şəraitdə, Marketing ifadəsi sənaye inqilabından sonrakı istehsal və istehlak, ticarət mühiti əsasında formalaşmışdır. Beləliklə, davamlı sosial-iqtisadi rifahın artım təminatı mənfəət naminə əməyin və sənaye ordusunun təşkili, ticarət-pul siyasətində optimallaşmanı, istehsal artımı ilə gənclərin dövlət hesablı təhsilini şərtləndirdi. Bu model siyasi-iqtisadi mənzərəni aşağıdakı kimi təsnif edir:

Xidmət və mənfəət, təklif edilən istehsalın realizasiyasının əsası hesab edilir.

Qiymət, müştərilər üçün təyin edilən qiymət isə dəyəri və onun əsasında sərvəti formalaşdırır. Təqdimat isə əmtəə və ya xidmətin tanıdılması və bazarda reklamı təşkil edir. Bu model xidmət və mənfəət, qiymət, sərvətin təqdimatı kimi əsas meyarlardan ibarətdir və mövcud marketingin əsas konsepsiyası kimi səciyyələnir.

Elm və təhsil dövlətin və cəmiyyətin əsas sərvəti hesab edilir.

Dünya təcrübəsinə əsasən, elm və təhsil sahəsində məvəcin artımı bu istiqamətdə fəaliyyətdə olanların maddi rifahını təmin etməklə yanaşı, həm də elm, təhsilin keyfiyyətini şərtləndirir. Belə ki, Finlandiyada elm və təhsil işçiləri (müəllimlər) ölkənin ən yüksək nüfuzlu peşə sahibləri kimi qəbul edilir. Bu ölkədə müəllimlərin maaşı digər dövlət qulluqçularının maaşları ilə eyni səviyyədə artırılır və bu, onların sosial-iqtisadi rifah müdafiəsini təmin edir. ABŞ-da müəllimlərin maaşı onların təcrübəsinə və ixtisaslaşma səviyyəsinə uyğun olaraq artırılır. Bəzi ştatlarda müəllimlərin maaşı ölkə üzrə orta əməkhaqqının

120%-ni təşkil edir. İngiltərədə isə elm və təhsil işçilərinin ən yüksək məvacibi dövlət qulluqçularına bərabərdir və onların maaşı ölkədə orta əməkhaqqının 150%-ni təşkil edir. Bu ölkədə müəllimlərin yüksək məvacibi elm və təhsil sahəsində rəqabəti artırır və peşənin nüfuzunu gücləndirir”(5).

Beləliklə, Azərbaycanda mövcud sosial-iqtisadi artımın həlli üçün elm və təhsil işçilərinin məvacibinin artırılması daha səmərəli tədbir kimi tətbiqi zəruri hesab edilir. Belə ki, dünya ölkələrinin təcrübəsinə əsasən elm və təhsil işçilərinin dərslər yükündən asılı olmayaraq, hər biri üçün minimum əməkhaqqı səviyyəsi müəyyən edilməlidir. Habelə, dövlət bu sahədə elm və təhsil işçilərinin sosial statusunu artırmalı və onları cəmiyyətin ən dəyərli nümayəndəsi kimi qəbul etməlidir. Dünya təcrübəsinə əsasən, elm və təhsildə məvacibin artımı işçilərin peşəyə marağını artırır, təhsil sistemini gücləndirir və gələcək nəsillərin keyfiyyətli təhsil almasını təmin edir.

Bununla da, Azərbaycanın təhsil sisteminin uzunmüddətli inkişafı üçün elm və təhsildə məvaciblərin artırılması dövlətin sosial-iqtisadi strategiyasında davamlı sosial-iqtisadi rifah artımında təminatın mahiyyətini şərtləndirir. Habelə, gənclərin təhsilə həvəsləndirilməsi və dövlət hesablı təhsilin təminatı gənclərdə dövlətə inam ruhunu yüksəldir.

Bu səbəbdən də, ümummilli lider H.Əliyev qeyd edirdi ki, Elm və Təhsil cəmiyyətin və dövlətin gələcəyidir. Bu kontekstdə, Azərbaycanda elm və təhsil işçilərinin orta aylıq məvacibi 983 manat təşkil ediləcəyi proqnozlaşdırılır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması sahəsində tədbirlərin davam etdirilməsi haqqında” sərəncamına əsasən cari ilin yanvar ayından ölkədə minimum aylıq əməkhaqqının məbləği 345 manat artımla 457 manat təşkil etmişdir. Beləliklə, Prezidentimizin digər sərəncamı əsasında cari ildən ehtiyac

meyarı müəyyənləşdirilməsi ünvanlı sosial yardım məbləğinin artımı əsasən 900 manat gəlirə bərabər olan ailədə aylıq sosial yardım məbləği orta hesabla 457 manatdan 595 manatadək yüksəldilməsi şərtlənmişdir.

Samira Gasimova
Ganja State University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0000-0003-4982-7888>
samiragasimova@yandex.ru

General Theory of Comparative Linguistics

Keywords: *linguistics, comparative linguistics, methods of reaserch, general theory, unknown languages*

Açar sözlər: *dilçilik, müqayisəli dilçilik, araşdırma metodu, ümumi nəzəriyyə, bilinməyən dillər*

The author has set himself the task of giving an outline of the general theory of comparative linguistics. At present, a huge amount of factual material has been accumulated on all Indo-European languages. During the 19th and 20th centuries, many discoveries of the utmost importance were made; the decipherment of previously unknown languages opened up new Indo-European language worlds to the astonished gaze of the researcher, and at the same time, general linguistics was marked by significant successes, many of whose postulates were and are of decisive importance for the formulation and solution of a number of cardinal problems of comparative linguistics. In the last two or three decades, a relatively new discipline has begun to develop rapidly - the study of science, the importance of which for the history of comparative linguistics and for understanding new heuristic techniques in comparative historical research is difficult to overestimate. All this suggests that there is already a pressing need to create a monograph devoted not so much to the generalization of accumulated material as to the clarification and substantiation of the

theoretical foundations of comparative linguistics, its initial postulates and their verification on specific linguistic material.

As a rule, researchers point to the objective and subjective shortcomings of this method, to the well-known and inevitable hypothetical nature of the reconstruction, to the lack of development of the general principles of relative chronology in Indo-European linguistics, to the lack of development of many problems of Indo-European areal linguistics, to the unsatisfactory development of the main sections of Indo-European word formation, to the weak foundation of the semasiological aspect in Indo-European etymology, to the lack of a methodology for studying Indo-European onomastics and toponymy, which, in particular, has a detrimental effect on the study of "small" Indo-European languages (Phrygian, Thracian, Scythian, etc.), to the groundlessness of many conclusions regarding Indo-European linguistic paleontology.

It may be assumed that all the above-mentioned shortcomings are, to a certain extent, truly inherent in Indo-European comparative linguistics and the comparative-historical method that underlies it; it may also be assumed that some of these shortcomings relate not so much to comparative linguistics as to the general methodology of the science and its progressive movement. But with all this, the task of constructing a general theory of comparative linguistics in connection with a critical and in-depth analysis of its theoretical foundations and postulates is more essential and urgent. The need to construct a general theory of comparative linguistics is dictated not only by the fact that the currently accumulated enormous factual material and proven methods of analyzing this material in the field of Indo-European languages create the necessary prerequisites for constructing such a general theory, but to a much greater extent by the fact that the comparative-historical

method, with all its strengths and weaknesses, has long since crossed the boundaries of Indo-European languages and has been extended to other language families: Semitic, Finno-Ugric, Turkic, Dravidian, Malayo-Polynesian, South African, Kartvelian, etc.

What are the prospects for creating a general theory of comparative linguistics that meets the level of modern science? To answer this question, it seems necessary to briefly dwell on the characteristics of the main stages of the formation and development of Indo-European comparative linguistics, as well as its current state. Since all further exposition is based on the concept of the paradigm of science, introduced by Thomas Kuhn, we consider it necessary to give some explanations about the term itself.

It should be assumed that T. Kuhn's concept is not only a new word in the general theory of science, but that it can also be successfully applied in comparative linguistics. If we approach the history of comparative Indo-European linguistics in the 19th-20th centuries from T. Kuhn's standpoint, we can conclude that in comparative linguistics of this period two completed and two unfinished paradigms were presented.

1. The first stage of the formation of comparative linguistics is an unfinished paradigm.

2. Comparative linguistics in the concept of A. Schleicher is a completed paradigm.

3. The neo-grammatical concept of comparative linguistics is a completed paradigm.

4. Comparative linguistics at the present stage of its development is an unfinished paradigm

Anar Qədirov

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0000-0001-9359-3172>

qaanar14213@sabah.edu.az

Siyasi realizm və XXI əsrin qlobal böhranları

***Açar sözlər:** siyasi realizm, qlobal problemlər, qüvvələr balansı, beynəlxalq təhlükəsizlik*

***Keywords:** political realism, global problems, balance of power, international security*

Siyasi realizm beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri içəri-sində ənənəvi yanaşma kimi xüsusi yer tutur. Bu nəzəriyyə beynəlxalq sistemin anarxik təbiətini, dövlətlərin əsas aktor olduğunu və onların əsas hərəkətverici gücünün milli maraqlara söykəndiyini vurğulayır. Hans Morgenthau, Kenneth Waltz və digər realizm nümayəndələri bu yanaşmanı inkişaf etdirərək beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətini anlamaqda mühüm çərçivə təqdim etmişlər. XXI əsr isə çoxsaylı qlobal problemlər və böhranlarla xarakterizə olunur. İqlim dəyişikliyi, kütləvi miqrasiya, qlobal pandemiyalar, geosiyasi rəqabət və iqtisadi qeyri-sabitlik bu problemlərin əsasını təşkil edir. Tezis siyasi realizmin prinsiplərini XXI əsrin qlobal böhranlarının analizi ilə əlaqələndirərək bu nəzəriyyənin aktual olduğunu göstərməyə çalışacaq.

Siyasi realizm dövlətlərin davranışını izah edən əsas yanaşmalardan biri kimi, beynəlxalq siyasətin iki əsas amil üzərində qurulduğunu iddia edir: güc və milli maraqlar. Bu nəzəriyyənin əsas prinsipləri aşağıdakılardır: 1) Beynəlxalq sistem anarxikdir: realistlərə görə, beynəlxalq münasibətlər sistemində mərkəzi

hakimiyyət mövcud deyil. Bu anarxiya mühitində dövlətlər öz təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün güc qazanmağa çalışırlar. 2) Dövlətlər əsas aktordur: beynəlxalq siyasətdə dövlətlər müstəqil və rəşional aktordur. Onlar milli maraqları əsas götürərək qərar qəbul edirlər. 3) Milli maraqlar və güc əsasdır: dövlətlərin əsas məqsədi milli maraqları qorumaqdır. Bu maraqların təmin olunmasında güc əsas vasitədir. 4) Normativ dəyərlərdən çox reallıq önəmlidir: realizm idealizmi və beynəlxalq hüququ ikinci planda görərək dövlətlərin hərəkətini real kontekstlərdə izah edir. 5) Qüvvələr Balansı mexanizmi: realistlər beynəlxalq sistemdə güc balansının təhlükəsizliyi təmin etdiyini iddia edirlər. Güc balansı dövlətlərin hegemonluğa qarşı birgə fəaliyyəti ilə yaranır (Jackson, Sorenson, 2013).

XXI əsrin qlobal böhranları və realist baxış. XXI əsr beynəlxalq siyasətdə çoxşaxəli böhranlarla yadda qalır. Bu böhranların hər biri realist nəzəriyyə çərçivəsində müxtəlif istiqamətlərdə izah edilə bilər.

İqlim dəyişikliyi və resurs müharibələri. İqlim dəyişikliyi XXI əsrin ən vacib qlobal problemlərindən biridir. Temperatur artımı, dəniz səviyyəsinin qalxması və ekstremal hava şəraitləri iqtisadiyyatlara, təhlükəsizlik strukturlarına və cəmiyyətlərə ciddi təsir göstərir. Realist nəzəriyyəyə görə, dövlətlər bu problemin həllində kollektiv maraqları nəzərə almaq əvəzinə öz milli maraqlarını üstün tuturlar. Arktika bölgəsində enerji ehtiyatlarına çıxış uğrunda yarış bunun bariz nümunəsidir. Bölgədə buzların əriməsi yeni enerji resurslarını əlçatan edir və böyük güclər (ABŞ, Rusiya, Kanada və digərləri) bu resursların nəzarətini ələ keçirmək üçün rəqabətə girirlər.

Terrorizm və təhlükəsizlik problemləri. Terrorizm, xüsusilə 11 sentyabr hücumlarından sonra, beynəlxalq siyasətdə əsas prioritetlərdən birinə çevrilib. Realistlərə görə, terrorizmlə mübarizə milli təhlükəsizlik məsələsi kimi dövlətlərin güc balansını

qorumaq istəyi ilə izah olunur. ABŞ-ın Yaxın Şərqdə apardığı müharibələr, NATO-nun qlobal anti-terror əməliyyatları və digər beynəlxalq səylər realizmin prinsiplərinə uyğun gəlir (Raymon, 2006). Bu yanaşmada normativ dəyərlərdən çox, təhlükəsizlik maraqları ön plandadır.

Qlobal pandemiyalar və dövlət egosentrizmi. COVID-19 pandemiyası qlobal həmrəyliyin çatışmazlıqlarını üzə çıxardı. Realist nəzəriyyə pandemiya dövründə dövlətlərin davranışını izah etmək üçün əsas çərçivə təqdim edir. Dövlətlər vaksin paylanmasında milli maraqları üstün tutdular və “vaksin millətçiliyi” ortaya çıxdı. ABŞ, Çin və Rusiya kimi böyük dövlətlər vaksin diplomatiyasını xarici siyasət vasitəsi kimi istifadə etdilər, bu da güc və nüfuz qazanmaq məqsədinə xidmət edirdi.

İqtisadi qeyri-sabitlik və geosiyasi rəqabət. Qlobal iqtisadi sistemin qeyri-sabitliyi və böyük güclər arasında rəqabət realizm baxımından güc dinamikasının dəyişməsi kimi şərh olunur. ABŞ və Çin arasındakı ticarət müharibələri, Avropa İttifaqının daxili böhranları və Rusiyanın enerji siyasəti bu rəqabətin müxtəlif aspektləridir (Mcsweney, 1999). Realist yanaşmaya görə, iqtisadi və siyasi hegemonluq uğrunda mübarizə beynəlxalq münasibətlərin təməl prinsiplərindən biridir.

Realizmin güclü və zəif tərəfləri. Siyasi realizm beynəlxalq münasibətlərin bir çox aspektini izah edə bilsə də, bəzi məhdudluqlara da malikdir (Jackson, Sorenson, 2013):

Güclü tərəfləri: Realizm beynəlxalq sistemin anarxik təbiətini və güc balansının əhəmiyyətini vurğulamaqla dövlətlərin davranışını anlamaqda effektivdir. Qlobal böhranların həllində dövlətlərin praktiki maraqlarını nəzərə alır.

Zəif tərəfləri: Realizm normativ yanaşmaları və beynəlxalq təşkilatların rolunu kifayət qədər nəzərə almır. XXI əsrin qlobal problemləri, xüsusilə iqlim dəyişikliyi və pandemiyalar kimi məsələlər, daha çox kollektiv səylər tələb edir.

Siyasi realizm XXI əsrin qlobal böhranlarını anlamaq üçün güclü analitik çərçivə təqdim edir. Dövlətlərin güc balansına əsaslanan davranışları, qlobal problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığı çətinləşdirir. Bununla belə, realizm qlobal siyasətin struktur çatışmazlıqlarını və dövlətlərin milli maraqları ön plana çıxarmağa meyillərini izah etməkdə aktual olaraq qalır. XXI əsrdə yeni qlobal reallıqlar nəzərə alınaraq realizmin prinsipləri daha da inkişaf etdirilə və müasir problemlərin həllində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Jackson, R., Sorenson, G. (2013). *Introduction to International Relations: Theories and Approaches*. Oxford University Press, 5th ed.
2. Mcsweeney, B. (1999). *Security, Identity and Interests: A Sociology of International Relations*. Cambridge Uni. Press.
3. Raymon, A. (2006). *Peace and War: A Theory of International Relations*. trans. R. Howard and A.B. Fox, Garden City, Doubleday.

Saidə Nəsimova

Gəncə Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0002-5366-4778>

saide.nesibova@gmail.com

Pedaqoji konfliktdə strateji yanaşmalar

***Açar sözlər:** konflikt, strateji yanaşma, stimül, pedaqoji proses, pedaqoji konflikt*

***Keywords:** conflict, strategic approach, incentive, pedagogical process, pedagogical conflict*

Məlumdur ki, qabaqcadan düzgün planlaşdırılmış təlim-tərbiyə prosesi müəllim və şagird arasında olan münasibətlər zəminində qurulmuş işi nəticəyönümlü etməyə müvəffəqdir. Pedaqoji prosesdə müəllim-şagird əməkdaşlığı qarşıya qoyulmuş məqsədə doğru stimulu artırır, müasir təlimin interaktivliyini, şəxsiyyətyönümlü olmasını təmin edir. Lakin reallıqda belə olmaya da bilər, mövcud ziddiyyətlərin hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsinə zəmanət vermək olmaz. Təbii ki, təlim-tərbiyə prosesində münaqişələrdən nə təhsil alan, nə də təhsil verən sığortalanmamışdır.

Konfliktologiya predmet xarakterinə görə integrativ xüsusiyyətlərə malik olmuşdur, çünki, fərqli insanlar arasında olmaqla yanaşı, konfliktlər şəxsiyyətin daxili psixikası və sosial rolu arasında olan konflikt olaraq tədqiq edilir. Konfliktin təsir gücü və radiusu çox əhatəli olur: sosial qruplar və təbəqələr arası, siyasi partiyalar, dini birləşmələr, etnos və milliyətlər, dövlətlər arası və s. Buraya, həmçinin, ideya, ideallar və dəyərlər arasında olan ziddiyyətləri də daxil etmək olar. Konfliktologiyanın bir çox elm sahələrilə kəsişən məqamları var humanitar və ictimai elmlər.

Bunun izahı çox sadədir baş verən bütün konfliktlərin məkan və zəmini iqtisadi, sosial, fərdi və qrup maraqlarından çıxış edir; bir çox hallarda konfliktlər hüquqi zəmində həllini tələb edir, təbii ki, insan həyatının və fəaliyyətinin hüquqi tərəflərinə toxunur.

Ona görə də konfliktologiyaya aid edilən bütün sahələr predmetini müəyyənləşdirdikdə mütləq olaraq politologiya, hüquq, iqtisadiyyat pedaqogika, psixologiya və s. ilə kəşisən məqamları nəzərə alır.

Məşhur Amerika psixoloq-konfliktoloqu Ç.Likson demişdir: “Əgər insan öz həyatında konflikt yaşamırsa, o, nəbzinin döyünüb döyünmədiyini yoxlamalıdır”. Konfliktin inkar olunması, yaxud konflikt situasiyalardan yan keçilməsi özü problemi dərinləşdirir, yaranmış xoşagəlməz halların qarşısının zamanında alınmasını əngəlləyir.

Pedaqoji prosesdə baş verən konfliktlərdə əksər hallarda şəxsiyyətlər arası olan konfliktlər başa düşülür. Belə ki, məqsədə doğru yönəlmiş maraqlar çərçivəsində tərəflər norma və dəyərləri qəbul etməzlər. Tədqiqatçılar tərəfindən pedaqoji konfliktlərin fazaları müəyyənləşdirilmişdir:

1. Qəbul olunmuş sosial normaların pozulması, dəyərlərin inkarı konfliktin başlanğıc səbəbi ola bilər.

2. Qarşı tərəfin cavab reaksiyası.

3. Mövcud münasibətlərdə qəbul olunmuş norma və dəyərlərin radikal və sürətlə dəyişməsi.

Pedaqoji konfliktlərin səbəblərinin də təxmini təsnifatını vermək olar:

- Uşağın davranışının proqnozlaşdırılmasında müəllimin məhdud olan təsəvvürləri.

- Baş vermiş münaqişənin digər şagirdlər şahidi olduqda, müəllimin öz sosial statusunu saxlamaq məqsədi ilə uşaqlara qarşı şiddət nümayiş etdirməsi.

- Müəllim tərəfindən hər hansı bir hərəkəti yox, tam şəxsiyyətini müzakirəsi və bunun zəminində mənfi ictimai rəyin formalaşması.

- Şagird haqqında təsəvvürlərin subyektiv fikirlərə əsaslanması (Burada ailənin durumu, şagirdin uşaq kollektivində mövqeyinin nəzərə alınmaması və s.).

Pedaqoji konfliktlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bir çox hallarda konfliktli situasiyaların nəticəsi müəllimin xeyrinə həll edilməsi ilə bitir. Şagird üçün məktəbin qoyduğu öhdəliklər, daim nümunəvi olmaq istəyi ağır yükə çevrilir. Ona görə də münaqişəli vəziyyətlər qaçılmazdır. Bu prosesdə önəmli olanı müəllim tərəfindən seçilmiş strategiyadır. Bir çox hallarda münaqişələrin həlli yolunu tapmaq məsuliyyəti müəllimin üzərinə düşür. Konfliktli situasiyalarda tətbiq edilən strategiyaların bir neçəsinə nəzər salaq.

1. Konfliktdən yayınma (uzaqlaşma). Bu strategiya o zaman özünü doğruldur ki, konfliktin həlli üçün daha münasib olanı susmaq və ya gözləmə mövqeyində olmaq. Problemin həllinə sərf olunacaq resurs və gücün gözlənilən nəticə üçün real olmaması. Bəzən müəllimin bu mövqeyi şagirdlərə düşünmək üçün zaman verir, mövcud vəziyyətdə mövqelərini dəyişmək imkanı yaradır. Konfliktdən yayınmanın bir neçə növü var: susmaq, şagirdi sınıfdan xaric etmək, dərstdən imtina etmək, formal münasibətlərə keçid və s.

2. Güzəşt strategiyası. Konfliktli vəziyyətlərdə güzəştlərin tətbiqi. Buraya aid etmək olar: vəziyyətin yüngülləşdirilməsi, kompromislərə getmək, status “kvo”nun saxlanması və s. Kompromis, danışıqların aparılmasında xüsusi qabiliyyət tələb edir ki, bu halda tərəflərin maraqları mütləq nəzərə alınır, qismən olsa da hər tərəfin özünü haqlı hesab etməsi imkanı yaradılır. Bu, daha ədalətli hesab edilə bilər.

Nəticədə, onu qeyd etmək lazımdır ki, düzgün təşkil edilmiş təlim-tərbiyə prosesində sağlam mühit hökm sürməlidir. Öyrənən və öyrədən arasında münasibət saf mənəvi-əxlaqı dəyərlərə əsaslanmalıdır. Müəllim öz işinin, peşəsinin vurğunu olmalıdır. Çünki, o, bəşərin gələcəyinin təminatçısı olan, sağlam cəmiyyət üçün sağlam düşüncəli şəxsiyyət yetişdirir.

Aybeniz Ahmadova

Azerbaijan University of Architecture and Construction

<https://orcid.org/0000-0002-5176-9632>

aybanizahmadova50@gmail.com

Cooperation Among the Turkish Speaking States

***Keywords:** cooperation, participant, to transport, indicator, loans, entrepreneurs, to emerge*

***Açar sözlər:** əlaqə, iştirak edən, nəql etmək, göstərici, kredit, sahibkar, ortaya çıxarmaq*

The Cooperation Council of Turkish Speaking States (Turkish Council) was established in 2009 as an intergovernmental organization with the overarching aim of promoting comprehensive cooperation among Turkish Speaking States. Its four member states are Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkey. During the 7th Summit held in Baku in October 2019, Uzbekistan joined the Council as a full member. Hungary received observer status at the Turkish Council during its 6th Summit in Cholpon-Ata Kyrgyz Republic in September 2018.

The Turkish Council is committed to the the purpose and principles of the Charter of the United Nations (UN) and other universally recognized principles and norms of international law, including sovereign equality, territorial integrity and inviolability of internationally recognized borders of states, as well as the maintenance of international peace, security and development of good-neighbourly and friendly relations.

Turkish Council is an organization dedicated to strengthening peace and stability promoting wide-ranging cooperation and disclosing the potential for common

development among its member states. Constructed on four main pillars of common history, common language, common identity and common culture.

The principal organs of the Turkish Council are the Council of Heads of State, the Council of Foreign Ministers, the Council of Elders, the Senior Officials Committee and the Secretariat. The activities of the organization are also supported by its related and affiliated organizations such as the Parliamentary Assembly Of Turkish Speaking Countries (TURKPA), the International Organization of Turkish Culture (TURKSOY), the International Turkish Academy, the Turkish Culture and Heritage Foundation, the Turkish Business Council, the Turkish University Union and the Turkish Chamber of Commerce and Industry.

Since 2011 the Turkish Council convenes its annual summits under certain topics, where the Heads of State of the Turkish evaluate the past period and set goals for the next year.

Having taken over chairmanship in the Turkish Council from Krygyzstan, Azerbaijan will make every effort in the coming period to strengthen the friendship and cooperation among our countries. The common roots that connect us, our history, culture and national values are an important basis for mutually beneficial activities. The development of cooperation between Turkish Speaking States is one of the priority areas of Azerbaijan's foreign policy.

The Seventh Summit of the Turkish Council coincides with the 10th anniversary of the signing of the Nakhcivan agreement. The Summit of the heads ofstate held in the ancient Azerbaijani city of Nakhcivan in October 2009 set up a new institutional format for cooperation among our countries. Zanzegur is located between the main part of Azerbaijan and Nakhcivan region. The withdrawal of Zangezour from the rest of Azerbaijan and its

accession to Armenia divided the great Turkish world geographically. However, thanks to the decisions we made in Nakhcivan and our joint work, we have further strengthened the unity of the Turkish world and will continue our brotherhood. In this sense, the decision to set up the Turkish Council during the summit held in Nakhcivan is also of tremendous significance for the Turkish world.

In order to fulfill the objectives and tasks of the CCTSS following structures were established:

- Council of Heads of States;
- Council of Foreign Ministers;
- Senior Officials Committee;
- Council of Elders;
- Secretariat
- Coordination Committee
- Representation Office of the Turkish Council in Budapesht.

The Council plays an important role in the development of cooperation among our countries in the political, economic, transport, humanitarian, spheres, in the fields of tourism, information and communication, technologies, etc. The relations of the Turkish Council with influential international organizations are expanding. Currently, fruitful cooperation is being maintained with such entities as the United Nations, the organization of Islamic Cooperation, the OSCE, the Organization for Economic Cooperation TURKSOY, the Fund for Turkish Culture and Heritage, the Turkish academy. This plays an important part in studying our rich cultural heritage and promoting our material and cultural values in the world.

By my executive order, 2019 was declared “Year of Nasimi” in Azerbaijan. Another Nasimi festival has recently been completed. Is gratifying that TURKSOY has declared 2019 a

Year of Nasimi to commemorate the 650th anniversary of brilliant Azerbaijani poet İmadaddin Nasimi.

In 2017 the Agency for the Development of Small and Medium Enterprises was established in Azerbaijan. A strong class of entrepreneurs with broad business opportunities has emerged in the country and abroad. To date, the low-interest loans worth \$1.4 billion.

First of all, let me express my deep gratitude of the people of Azerbaijan and to His Excellency President İlham Aliyev for the high level of organization of this meeting and hospitality shown to us.

The geographical distance between our countries is quite large great. That is why our citizens communicate with each other it is important. Hungarian students from countries that are currently members of the Turkish Council the government grants 725 scholarship, 250 scholarship for Kazakh students and Azerbaijani students 200 scholarships, 150 scholarships to Turkish students, 75 scholarship to uzbek students and more 30 Kyrgyz acholarships. New institutions are currently being established in the European Union Parliament recently members are selected. All member countries have their own committees selected. Allow it, Brexit I want to draw the attention of the Turkish Council to this. So far, no one knows for sure. However, I think the British will leave the EU later this month. Now the British will leave the European Union. They will abandon the common trade policy. Therefore, they will sign new agreements separately with everyone.

Сун Гуансяо
Бакинский Государственный Университет
докторант
<https://orcid.org/0009-0009-8367-0045>
844167974@qq.com

Роль китайских медиа в создании национального имиджа Азербайджана

Ключевые слова: *национальный имидж, СМИ, страны-партнёры, дружба и сотрудничество*

Açar sözlər: *milli imic, KİV, tərəfdaş ölkələr, dostluq və əməkdaşlıq*

Keywords: *national image, Media, partner countries, friendship and cooperation*

Национальный имидж является важной частью мягкой силы страны. Таким образом, формирование и распространение национального имиджа стало важнейшим средством международной политической и экономической конкуренции между странами. За многие годы СМИ добились больших успехов в области внешней коммуникации страны и развитии журналистики. Информационные агентства являются основными средствами массовой информации в Китае и использование их материалов способствует созданию национального имиджа страны.

В эпоху новых медиа социальные сети все чаще становятся местом зарождения общественного мнения, а также важной платформой для распространения национального имиджа страны.

Новые средства массовой информации, основанные на спутниковой связи, интернете и других технологиях, разработанных с 2000 года, являются новыми медиа, которые в настоящее время имеют большое влияние в Китае. В настоящее время существует 18 основных китайских СМИ.

Национальный имидж Азербайджана широко представлен в китайских официальных новых медиа и частных СМИ Китая. Сообщения об Азербайджане в основном соответствуют внешней политике страны, относительно правдивы, а методы освещения объективны, справедливы, свободны от предвзятости и искажений и создают хороший имидж активного участия Азербайджана в мировых и региональных делах, подчеркивая важность геополитики Азербайджана на Кавказе.

В 2022 году исполнилось 30 лет со дня установления дипломатических отношений между Китаем и Азербайджаном. В политических новостях People's Daily Online сообщил, что председатель Китая Си Цзиньпин встретился с президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым. Он отметил, что Китай поддерживает путь развития, самостоятельно избранный азербайджанским народом. Обе стороны должны рассматривать и планировать двусторонние отношения со стратегической точки зрения, укреплять стратегическое взаимное доверие, увеличивать взаимную поддержку, углублять взаимовыгодное сотрудничество и способствовать тому, чтобы двустороннее сотрудничество в различных областях было стабильным. Считается, что путь сотрудничества Китая и Азербайджана по совместному строительству «Пояса и пути» будет становиться все шире и шире. Обе стороны должны укреплять межнациональные и культурные обмены и углублять дружбу между народами.

Китай поддерживает сотрудничество между Азербайджаном и Шанхайской организацией сотрудничества в целях совместного продвижения региональной безопасности, стабильности, развития и процветания.

Агентство Синьхуа сообщило, что В 2022 году исполнилось 30 лет со дня установления дипломатических отношений между Китаем и Азербайджаном. 30 марта был подписан меморандум с Национальным управлением печати и публикаций Китайской Народной Республики и Министерством культуры Азербайджанской Республики по взаимному переводу и изданию классических произведений” путем обмена текстами. “Меморандум о взаимопонимании,” посвященный 30-летию установления дипломатических отношений между Китаем и Азербайджаном от имени Государственного управления по печати и публикациям Китая подписал Чжан Цзяньчунь, заместитель министра пропаганды ЦК Коммунистической партии Китая, а от имени Азербайджана – первый заместитель министра культуры Эльнур Алиев.

Согласно меморандуму, Китай и Азербайджан договорились совместно перевести и опубликовать 50 классических произведений двух стран в течение следующих пяти лет, а также предложить читателям и жителям двух стран еще больше духовной и культурной продукции. Подписание и реализация меморандума о взаимном переводе и публикации классических произведений между Китаем и Азербайджаном еще больше углубит понимание и признание культур двух народов, а также будет способствовать культурному обмену и взаимному обучению между двумя цивилизациями.

В развитии связей между двумя странами нельзя не отметить дружеские отношения, тесный диалог, взаимное

уважение и доверие между главами государств Ильхамом Алиевым и Си Цзиньпином. Насколько большое значение придает Пекин политическим, экономическим и культурным связям с Азербайджаном, являющимся ведущим государством Южного Кавказа, видно из мнений, высказываемых китайским председателем в ходе его периодических встреч с Президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым, а также в адресованных ему письмах. Основная линия этих мнений заключается в том, что Си Цзиньпин придает большое значение развитию китайско-азербайджанских отношений и готов работать вместе с Президентом И.Алиевым для устойчивого, долгосрочного развития отношений дружбы и сотрудничества. Неслучайно Си Цзиньпин назвал Президента Ильхама Алиева другом Китая.

Официальный аккаунт деловых микронОВОСТЕЙ WeChat сообщил, что 7 ноября 2023 года в Шанхае состоялось девятое заседание Китайско-азербайджанского межправительственного комитета по экономическому и торговому сотрудничеству. Выступили вице-министр торговли и заместитель представителя по международным торговым переговорам Лин Цзи и заместитель премьер-министра Азербайджана Шахин Мустафаев. Лин Цзи заявил, что под стратегическим руководством глав двух государств экономика и торговля Китая и Азербайджана продолжают развиваться здоровым образом, цифровая экономика и зеленое низкоуглеродное сотрудничество продолжают углубляться, малые и средние предприятия и местное сотрудничество становятся все более активными.

20 сентября 2019 года Китайская финансовая информационная сеть сообщила, что посол Китая в Азербайджане

Го Минь в эксклюзивном интервью журналистам информационного агентства Синьхуа в Баку отметила, что быстро и устойчиво развиваются нынешние дружеские отношения между Китаем и Азербайджаном. У них есть преимущества и они являются взаимодополняющими и имеют широкие перспективы сотрудничества. Го Минь также добавила, что Азербайджан будет развивать отношения с Китаем в качестве дипломатического приоритета.

Национальный имидж - это внутреннее и внешнее понимание и оценка людьми страны, политических, экономических, культурных и социальных аспектов страны. Имидж страны принципиально зависит от всесторонней силы страны, но его нельзя просто отождествлять с действительным состоянием страны, его можно в какой-то степени формировать.

Содержание репортажей об Азербайджане в основных китайских СМИ является относительно правдивым, методы репортажей объективны, справедливы и свободны от предвзятости и искажения. Считается, что традиционные дружественные отношения между Китаем и Азербайджаном будут продолжать углубляться и приносить пользу двум народам.

Anar Qədirov

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0000-0001-9359-3172>

qaanar14213@sabah.edu.az

Regional güclərin artan rolu: müasir realizmin perspektivləri

***Açar sözlər:** siyasi realizm, regional güc, iqtisadi güc, beynəlxalq təhlükəsizlik*

***Keywords:** political realism, regional power, economic power, international security*

Beynəlxalq əlaqələrdə güc, ənənəvi olaraq böyük dövlətlərin üstünlüyü ilə əlaqələndirilmişdir. Lakin XXI əsrin əvvəllərindən etibarən, regional güclərin beynəlxalq siyasətdəki rolu və təsiri sürətlə artmışdır. Bu fenomen, beynəlxalq əlaqələrin daha da mürəkkəbləşməsi və çoxqütblü dünyanın yaranması ilə əlaqədardır. Bu məqalədə, müasir realizmin perspektivindən regional güclərin artan rolunun təhlilini təqdim edəcəyik. Realizm, beynəlxalq münasibətlərin ənənəvi nəzəriyyələrindən biri olaraq, güc və dövlət maraqlarını ön plana çəkir. Bu çərçivədə, regional güclərin beynəlxalq sistemdəki rolunun dəyişməsi və bu dəyişikliklərin ümumi beynəlxalq güc balansına necə təsir etdiyi araşdırılacaq.

Regional güc və müasir realizm. Realist nəzəriyyə, beynəlxalq münasibətləri daha çox dövlətlərin güc mübarizəsi və təhlükəsizlik məsələləri üzərindən təhlil edir. Realistlərə görə, dövlətlər öz maraqlarını qorumağa çalışır və beynəlxalq sistemdəki qeyri-müəyyənliklər, onlara güc əldə etmək və mövqələrini

gücləndirmək üçün imkanlar təqdim edir. Regional güclər, bu prosesdə vacib bir rol oynayır, çünki onlar bəzən yalnız öz regional sərhədlərində deyil, həm də qlobal müstəvidəki inkişafalarda təsir göstərirlər (Jackson, Sorenson, 2013).

Beynəlxalq güc balansının dəyişməsi ilə bağlı ən mühüm amillərdən biri, regional güclərin ortaya çıxmasıdır. Regional güclər, adətən güclü iqtisadi, hərbi və diplomatik potensiala malik olan dövlətlərdir və onlar özlərinin təsir etdiyi bölgələrdə siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik məsələlərində qərarverici rol oynayırlar. Məsələn, Hindistan, Braziliya, Cənubi Koreya, Türkiyə və digər belə dövlətlər, öz regionlarında təsirli qüvvələr olaraq fəaliyyət göstərir və qlobal siyasətdə müəyyən qərarları formalaşdırmağa qadir olurlar.

Günümüzün beynəlxalq münasibətlərində dövlətlərin qlobal proseslərə təsir imkanları onların regional fəaliyyətilə də xarakterizə edilməkdədir. Təsadüfi deyildir ki, ilkin mübarizə də məhz regional güc olmaq uğrunda getməkdədir. Bu baxımdan regional güclərin artan təsiri bir neçə mühüm amil ilə izah oluna bilər:

Qlobal təhlükəsizlik: Beynəlxalq təhlükəsizlik məsələləri yalnız böyük dövlətlərin təklifi ilə deyil, regional güclərin təsiri ilə də şəkillənir. Məsələn, Yaxın Şərqi və Şimali Afrika bölgələrində, bölgə dövlətləri beynəlxalq münasibətlərdə vacib rol oynayır (Gautam, 2014). Eyni zamanda, regional güclər öz təhlükəsizlik maraqlarını gücləndirmək üçün beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq qururlar.

İqtisadi gücün artması: İqtisadiyyatın qloballaşması və ticarət əlaqələrinin sıxlaşması, regional güclərin iqtisadi potensialını artırmışdır. Bu dövlətlər, iqtisadi güclərini öz regionlarında və bəzən beynəlxalq arenada istifadə edərək, strateji mövqelərini möhkəmləndirirlər. Məsələn, Çin, iqtisadi baxımdan dünya liderinə çevrilmişdir və Cənubi Asiya və Pasifik

bölgələrində təsirli bir güc olaraq çıxış edir (Jackson, Sorenson, 2013).

Beynəlxalq nizamda: Bəzi regional güclər, mövcud beynəlxalq nizamın ədalətsiz olduğunu iddia edərək, bu nizamı dəyişdirmək istəyirlər. Bu prosesdə, bu güclər çox vaxt həm regional, həm də beynəlxalq müstəvidəki qurumlarda güclü təmsilçiliyə nail olmağa çalışırlar.

Realizmin əsas tezisi, beynəlxalq sistemdəki anarxiyanın dövlətlər üzərində yaratdığı təzyiqlərdir. Dövlətlər, öz mövqelərini qorumağa çalışarkən, bəzən regional güclər daha fəal şəkildə müdaxilə edirlər. Bu cür müdaxilələr, həm regional gücün, həm də beynəlxalq nizamın dəyişməsinə səbəb olur. Regional güclər, öz maraqlarını qorumaq üçün güc balansını dəyişə bilirlər və bu, qlobal güc mərkəzlərinin həlledici təsirini azaltdığı hallarda meydana çıxır.

Müasir realizm, regional güclərin qlobal siyasətdəki rolunu anlamaq üçün vacibdir, çünki bu güclər, böyük dövlətlərdən fərqli olaraq, öz regionlarında möhkəm bir yerə sahibdirlər və zamanla bu yerin qlobal arenada da əhəmiyyətli olmasına səbəb olurlar. Ənənəvi güc anlayışları ilə müqayisədə regional güclər, daha çox regiondakı digər dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqə quraraq, gücün paylaşılmasında müsbət rola malik olurlar.

Regional güclərin artan rolu, beynəlxalq sistemdəki güc balansının dəyişməsinə göstərir. Müasir realizm, bu dəyişiklikləri güc mübarizəsi və təhlükəsizlik məsələləri çərçivəsində təhlil edir və regional güclərin artan təsirini anlamada mühüm bir vasitədir. Regional güclərin inkişafı, həm öz regionlarındakı təsirlərini, həm də qlobal siyasətdəki mövqelərini gücləndirmələrini təmin edir. Bu fenomen, dünya siyasətində daha çox dinamik və mürəkkəb bir güc nizamı yaradır və bu nizamda regional güclərin rolu önə çıxır.

Ədəbiyyat

1. Gautam, S.D. (2014). *International Relations and International Security in the 21st Century: The World In Transition*. KW Publishers Pvt Ltd.
2. Jackson R., Sorenson G. (2013). *Introduction to International Relations: Theories and Approaches*. Oxford University Press, 5th ed.
3. Samuel, H.A. (1969). *Political Order in Changing Societies*. New Haven. Yale University Press.

Ceyhunə Dəmirova Mahmudova

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://orcid.org/0000-0001-7944-6651>

de.ceyhune@adu.edu.az

Sosial intellekt və ünsiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə: mədəniyyətlərarası perspektivlər

***Açar sözlər:** sosial intellekt, mədəniyyətlərarası kontekst, ünsiyyət, bacarıq, verbal*

***Keywords:** social intelligence, cross cultural context, communication, skills, verbal*

Sosial intellekt və ünsiyyət insan münasibətlərinin keyfiyyətini müəyyən edən iki mühüm amildir. Müasir dünyada, xüsusən qloballaşma dövründə, fərqli mədəniyyətlər arasında effektiv ünsiyyətin təmin olunması sosial intellektin rolunu daha da aktualaşdırır. Mədəniyyətlərarası perspektivlər dedikdə mədəniyyət anlayışı psixoloq və sosioloqlar tərəfindən fərqli mənələrdə anlaşıla bildiyi üçün fikrimizi H.Ayzenkin genetik tədqiqatlarında intellektə təsir göstərən kənar faktorlar probleminə toxunmaqla izah edəcəyik. Ona görə ki, Ayzenk hesab edir ki, intellektin inkişafında genetik faktorları ətraf mühit amillərindən təsirlənmədən dəqiq sübut etmək qeyri-mümkündür (Eysenck, 1989). Digər tərəfdən biz, L.S.Vıqotskinin ali psixi funksiyaların mədəni-tarixi nəzəriyyəsi əsasında sübut etdiyi kimi, yalnızca insan təbiəti onun tarixi inkişafını müəyyən etmir, həmçinin ətraf mühit də insanın tarixi inkişafına təsir etdiyi fikrini göstərsək, onun insana təbiət tərəfindən verilən bütün ali funksiyalar, mədəniyyət amillərinin təsiri altında daha da yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması faktını göz ardı edə bilmərik. Lakin

bizim bu tezisi yazmaqda ki əsas məqsədimiz mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə sosial intellekti etnopsixoloji planda təhlil etməkdir, nəinki onu genetik, sosial, fizioloji və s. faktorlarla əlaqələndirmək. Şəxsiyyətin ünsiyyət bacarıqları, sözsüz ki, yerli kontekstə uyğunlaşma şərtlərinə əsaslanır. Elə bu səbəbdən də biz hesab edirik ki, E.Hollun “Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə yüksək və aşağı kontekst” nəzəriyyəsini bir qədər nəzərdən keçirmək vacibdir. Ona görə ki, intellekt elə bir psixoloji faktordur ki, ona kross-mədəniyyət psixologiyasından baxdıqda belə, əsas məqsədin insan davranışı və onun formalaşdığı mədəni mühit arasında olan mövcud əlaqənin başa düşülməsindən ibarət olduğunu anlamaqdayıq. Azərbaycanda mədəniyyət anlayışının insan psixologiyası ilə qarşılıqlı əlaqəsini izah edəcək müasir tədqiqatçılar kimi F.İbrahimbəyov, R.İ.Əliyev, Ə.Bayramov, E.Bəylərov, B.H.Əliyev və digər psixoloqları göstərə bilərik. Lakin ümumilikdə baxdıqda isə, mədəniyyət anlayışına APA psixologiya lüğətində 2023-cü ildə qeyd edildiyi kimi, dar və geniş mənada izah edilir (APA, 2023, s.274). Geniş mənada baxdıqda bu o anlama gəlir ki, mədəniyyət hər hansısa bir sosial qrup daxilində bir nəsildən digərinə keçən dəyərlər və davranışlar, dar mənada isə bu qrupların daxilində olan subkultura və əks qrupların özünəməxsus davranış və münasibəti nəzərdə tutulur. Məsələ belə olduqda E.Holl nəzəriyyəsinə əsaslanaraq yüksək və aşağı kontekstli mədəniyyətə sahib xalqların sosial intellekt ilə ünsiyyət bacarıqları arasında bir müqayisə olub-olmaması məsələsini tezisimizdə tədqiqat sualı kimi qoymağın vacibliyini bildirir, həmçinin qoyulan problemin araşdırılması üçün isə qeyri-empirik metodlar sinfinə daxil olan psixoloji təhlilin keyfiyyətə təsnifləşdirmə, tiplərə bölmə və sistemləşdirmə metodundan istifadə edilməlidir (Qurbanova, 2010, s.64).

İlk olaraq təsnifat aparmaq üçün E.Hollun yüksək və aşağı kontekstli mədəniyyətə sahib insanların hansı xüsusiyyətlərə

sahib olduğunu aşağıdakı 1.cədvəldə nəzərdən keçirdək (Changing, 2009):

Cədvəl 1. Yüksək və aşağı kontekstli mədəniyyətin xüsusiyyətləri

<i>Yüksək</i>	<i>Aşağı</i>
1. Gizli mesajlardan metaforlardan və sətiraltı ifadələrdən istifadə	1. Sadə və aydın ifadə Olunan açıq mesajların verilməsi
2. Daxili nəzarət	2. Xarici nəzarət
3. Qeyri-verbal ünsiyyət	3. Verbal ünsiyyət
4. Daxili reaksiya	4. Xarici reaksiya
5. Uzunmüddətli münasibət	5. Qısamüddətli münasibət
6. Proses yönümlü	6. Nəticə yönümlü
7. Münasibətlərdə Sabitlik və davamlılıq	7. Münasibətlərdə çeviklik və qeyri-davamlılıq

İndi isə tiplərə bölmə metodunun köməyi ilə yuxarıdakı cədvəl ilə sosial intellekt və ünsiyyət bacarıqları arasında əlaqəni izah etmək üçün yeddi xüsusiyyətdən ilk beşini götürərək Sİ və ÜB-ni təsnifatlaşdırıb sistemləşdirmə metodu ilə sonlandırırıq. Nəticələr aşağıdakı 2-ci cədvəldə təsvir edilmişdir (Kozmitzki, & John, 1993):

Cədvəl 2. *Sİ* və *ÜB*-nin təsnifləşdirilməsi

Sosial İntellekt (Kozmitski&Con Sİİ)	Ünsiyyət Bacarıqları (O.Hargie ÜBİ)
1. İnsanların daxili vəziyyətinin və əhvalının qavranılması; 2. Başqa insanlar ilə uzlaşa bilmək üçün ümumi qabiliyyət; 3. Sosial həyatın sosial normaları haqqında bilik; 4. Özünü sosial situasiyaya uyğun idarə etmə qabiliyyəti; 5. Manipulyasiyaya əsaslanan sosial texnikaların istifadəsi; 6. Sosial cəzətmə 7. Sosial adaptasiya	1. Aktiv dinləmə 2. Aydın ifadə 3. Qeyri-verbal ünsiyyət 4. Dekodlaşdırma (feedback) 5. Təsir bacarıqları 6. Problem həlli

Son olaraq yuxarıda olan cədvəl 1 və 2-ni qarşılaşdıraraq onları sistemləşdirmə metodu vasitəsilə təhlil etdikdən sonra belə qənaətə gəlirik ki, aşağı kontekstli mədəniyyətlərdə effektiv ünsiyyət bacarıqları, yüksək kontekstli mədəniyyətlərdə isə sosial intellekt daha mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. APA. (2023). *American Dictionary of Psychology*. 2 edition.
2. Changing Minds.org. (2009). *Hall's cultural factors*. Retrieved October 13.
3. Eysenck, H.J. (1989). *Race, Intelligence and Education*.

4. Kozmitzki, C., & John, O.P. (1993). *The Implicit Use Of Social Intelligence*.
5. Qurbanova, L. (2010). *Eksperimental psixologiya mühazirə mətnləri*. AMİ.

Səbinə Qasımova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

<https://orcid.org/0009-0008-9059-0230>

sabina.qasimova@gmail.com

Pedaqoji mədəniyyət

***Açar sözlər:** mədəniyyət, mövqe, peşəkar, təcrübə, bilik, bacarıq, təfəkkür, keyfiyyət*

***Keywords:** civilization, position, professional, experience, knowledge, know-how*

Pedaqoji mədəniyyət. Bu, ümumbəşəri mədəniyyətin bir hissəsidir ki, o özünü daha çox mənəvi, maddi dəyərlərdə, bəşəriyyətə xidmət etmək üçün tarixi prosesdə, nəsillərin dəyişilməsində və şəxsiyyətin realizasiyasında əks etdirir.

Pedaqoji mədəniyyətin başlıca dəyəri uşağın inkişafı, təhsili, tərbiyəsi, sosial müdafiəsi və onun ləyaqət və hüquqlarının qorunmasıdır. Pedaqoji mədəniyyəti pedaqoji fəaliyyətin yaradıcı şəkildə mənimsənilməsinin üsulu kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Müasir müəllimin pedaqoji mədəniyyətini daha çox cəlb edən nümunəvi tərəf kimi pedaqoji əməkdaşlığın özü çıxış edir.

Pedaqoji mədəniyyət - bu, dəyərlər sisteminin dinamikası, müəllim davranışının peşəkar fəaliyyət üsuludur. Bu sistemin komponentləri kimi aşağıdakıları fərqləndirmək mümkündür; a) pedaqoji mövqe və şəxsi keyfiyyətlər; b) peşəkar biliklər və pedaqoji təfəkkür mədəniyyəti; c) peşəkar bacarıq və pedaqoji fəaliyyətin yaradıcı xarakteri; ç) şəxsiyyətin özünü nizamlaması və müəllimin peşəkar mədəniyyət davranışı.

Pedaqoji mədəniyyət səviyyəsi onun komponentlərinin formalaşması nəticəsi ilə xarakterizə olunur. Pedaqoji mövqe peşəkar biliklər, pedaqoji təfəkkür, pedaqoji bacarıqlar və yaradıcı fəaliyyət təcrübəsi, şəxsiyyətin nizamlanması və pedaqoq davranışının peşəkarlığı deməkdir.

Mövqe - həyata şəxsi münasibət, dəyər zəminində ortaya çıxır ki, bu da müvafiq davranışda özünü göstərir. Mövqe şəxsiyyətin inkişafının müəyyən səviyyəsini xarakterizə edir (Rubinşteyn).

Mövqe - şəxsiyyət inkişafının əsas şərtidir. Öz mövqeyini dərk edən şəxsiyyət inkişafda yeni səviyyəyə yüksəlir.

Pedaqoji mövqeyin strukturunda dünyagörüşü və davranış nəzərə alınır. Dünyagörüşü özündə pedaqoji mövqeyin mümkünlüyünü əks etdirir ki, burada peşə seçiminin düzgünlüyünə inam, pedaqoji prinsiplər sisteminin formalaşması, uşaqlarla işdə humanist dəyərlərə meyillənmə nəzərdə tutulur.

Pedaqoji mövqeyin davranış tərəfi dedikdə, müəllimin müstəqil olaraq təlimin müxtəlif vəziyyət və hallarında qərarlar qəbul etməsi, uşaqların həyata və tərbiyəyə hazırlanması və onların tərbiyəsinə görə məsuliyyət daşması, onların fəallığı və uşaqların maraqlarının qorunması, onlara müvafiq kömək göstərilməsi və onların inkişafı üçün münbit şərait yaradılması nəzərdə tutulur.

Pedaqoq mövqeyi peşəkar fəaliyyətə münasibətdən, pedaqoji əməyə münasibətdən asılıdır. Həyatın başlıca mənasının pedaqoji əməkdə görülməsindən, uşaqlara məhəbbət və hörmətdən, hər bir uşağın taleyinə görə məsuliyyətdən asılıdır. Ş.Amonaşvili pedaqoji mövqeyi uşağa şəxsi humanist yanaşma mövqeyi kimi qiymətləndirir. Bu özünü peşəkar biliklərdə, təcrübədə, pedaqoji əməyə yaradıcı yanaşmada əks etdirir. Mövqedə müəllim fərdiliyinin özü, onun pedaqoji mədəniyyətinin fər-

diliyi müəyyənləşir. Müəllimin pedaqoji mövqeyi pedaqoji kollektivdə gedir.

Müəllimin pedaqoji mədəniyyəti bu biliklərə onun münasibəti və müəllimin onlardan istifadə etmə bacarığı ilə müəyyənləşir.

Pedaqoji mədəniyyətin ən aparıcı xüsusiyyətlərindən biri pedaqoji təfəkkürdür. Tədris-tərbiyə prosesi subyektiv nöqteyi-nəzərindən şagird mövqeyi, təfəkkürü onun maraqlarına, tələblərinə və inkişafına xidmət etməlidir.

Pedaqoji təfəkkür problemlı variativdir və bu variativlik həm də tərbiyə və təlimin məqsədlərinə çatmaqda çoxvariantlılığın olduğunu göstərir.

Şəxsi özününizamlamada şəxsiyyətin özünə və digərlərinə qarşı fəal münasibəti ortaya çıxır. Onun mənəvi və sosial qurulması, peşəkar istiqamətliliyi, sosial və mənəvi təcrübəsi, öz bacarığını birgə fəaliyyət prosesində digərləri ilə müvafiq şəkildə qura bilmə bacarığıdır. Özününizamlama. Bu, pedaqoji fəallıqdır ki, o uşaqların maraq və tələblərinin öyrənilməsinə istiqamətlənmədir.

Mənəvi özününizamlama şəxsiyyətin bacarığını xarakterizə edən prosesdir, öz davranışını ümumi əxlaq normaları, dəyərlər və peşəkarlıq tələbləri ilə uyğunlaşdırır.

Mənəvi özününizamlama davranışının mexanizm strukturu aşağıdakı qarşılıqlı, bir-birini tamamlayan komponentlərdən ibarətdir.

Normativ komponentə mənəvi biliklər, müəllim şəxsiyyətinin peşəkar tələbi və onun davranışına verilən tələblər daxildir.

Dəyər, qiymət və özünəqiymət şəxsiyyətin dəyər kriteriyasına və davranışına söykənir.

Fəaliyyət davranışı şəxsiyyətin cəhdlərinin iradi proseslərdə özünənəzarət və davranışının korreksiyasına istiqamətlənməsidir.

Bütün bunlar hamısı isə öz növbəsində başlıca requlyativ komponentə tabedir.

Pedaqoji mədəniyyətin səviyyəsi onun komponentlərinin formalaşma dərəcəsi ilə: a) pedaqoji mövqe; - b) biliklərin peşəkarlığı və pedaqoji təfəkkür; c) peşəkar bacarıq və yaradıcı pedaqoji fəaliyyət təcrübəsi; ç) pedaqoqun peşəkar davranış mədəniyyəti və özününizamlaması ilə xarakterizə olunur.

Pedaqoji mədəniyyətin yüksək səviyyəsi pedaqoji fəaliyyətdə şəxsi keyfiyyətləri ilə seçilən müəllimi xarakterizə edir. O, peşəkar səviyyəsini həyata keçirir və pedaqoji vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün axtarışlar aparır. Öz yaradıcı inkişafının tələblərini daim sabit şəkildə göstərir və öz şagirdlərinin təlim və tərbiyəsində yüksək nəticələr əldə edir. Bu səviyyə peşəkar yaradıcı adlana bilər.

Həyatımızın bütün anlarında peşəkar pedaqoqların məsləhətlərinə ehtiyac duyulur.

Aytəkin Qurbanova
Bakı Slavyan Universiteti
<https://orcid.org/0009-0003-1335-4318>
qurbanovaaytekin038@gmail.com

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərinə daxil edilən folklor nümunələrinə dair

Açar sözlər: “Divanü lüğat-it-türk”, atalar sözləri, mərsiyə, ağı, öyüd və nəsihətlər

Keywords: “Divanü lüğat-it-türk”, proverbs, lamentations, lamentations, reminders and advices

“Divanü lüğat-it-türk” türk dünyasının və türkologiya elminin ən parlaq, ən əhəmiyyətli əsəri olmaqla yanaşı türk tarixinin, türk mədəniyyətinin və psixologiyasının tədqiqi üçün misilsiz mənbə və qaynaqdır. Mahmud Kaşğarının bu şah əsəri türk dünyasının ensiklopediyası, türklüyün aynasıdır. Türkçülüyn banisi, türk ruhunun tərcümanı, türk soysevərliyinin və türkçülüyn bayraqdarı, ilk türk ensiklopedisti, dilçi, filoloq, mədəniyyətşünas kimi tanınan Mahmud Kaşğari Türk dünyasının möhtəşəm abidəsi ilə gələcək nəsələ əhəmiyyətli bilgilər ötürmüşdür. Əsərin ən mühüm özəlliyi isə min il bundan əvvəlki türkün tarixi, dili və ədəbiyyatı, dünyagörüşü, adət-ənənələri, geyimi, silahları və s. burada öz əksini tapmasıdır.

M.Kaşğari kitabda şifahi xalq yaradıcılığı üçün misilsiz əhəmiyyət daşıyan 318 sayda sav, yəni atalar sözü və məsəl, kəlam, deyim və aforizm, eyni zamanda, 240 bənd və beyt şeir vermişdir (Kaşğari, 2006, s.26). Bu hikmətli atalar sözləri və məsəllər, deyimlər və beytlər nəsildən-nəslə ötürülərək insanlara ibrətamiz öyüd və nəsihətlər aşılamışdır.

“Divanü lüğət-it-türk”də rast gəldiyimiz Atalar sözləri:

“Divanü lüğət-it-türk” variantı: Azərbaycan variantı:

1. Kanığ kan bilə yumaz.
1. Qanı qanla yumazlar.
2. Tağ tağka kovuşmaz, kimi kimikə kavuşur
2. Dağ dağa rast gəlməz, insan rast gələr.
3. İki koçnğar başı bir ağacta pişmas.
3. İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz.

(Aslan, 2019, s.179-180).

M.Kaşğari atalar sözlərində verdiyi öyüdlərlə yanaşı, kişinin qadını rəngli geyimlərə görə də sevə bilməsinə işarə edib. Məsələn,

“Divanü lüğət-it-türk” variantı: Azərbaycan variantı:

Kılnu bilsə, kızıl kedhər.

Özünü sevdirməyi bacarsa,
qırmızı geyər,

Yaranu bilsə, yaşıl kedhər.

Yarınmağı bacarsa,
yaşıl geyər.

(Kaşğari, 2006, s.26).

“Divanü lüğət-it-türk”də rast gəldiyimiz öyüd və nəsihətlər:

Öyüdlərdə ifadə olunan fikirlər məsləhət xarakterli olduğu halda, atalar sözlərində fikir qəti şəkildə ifadə olunur və bunu aşağıdakı nümunələr də təsdiq edir.

Məsələn,

“Divanü lüğət-it-türk” variantı: Azərbaycan variantı:

1. Bilge eren savların alqıl öyüt.
1. Bilikli kişilərin sözlərindən öyüd al.
2. Tün kün tapun, Korkub anğar eymenü oynamağil.
2. Gecə-gündüz ulu Tanrıya ibadət et, dikbaşlıq etmə,
3. Tanrıdan çəkin və qorx, oynama, utan

(Aslan, 2019, s.182).

“Divanü lüğət-it-türk”də rast gəldiyimiz zərb-məsəllər:

“Divanü lüğət-it-türk” variantı: Azərbaycan variantı:

1. Eşək sinqək sütgə tüşür. 1. Tələskən milçək südə düşər.
2. Tütün kopursa işlənür. 2. Tüstü ilə oynayan adam hisə batar.

(Kaşğari, 2006, 42-109).

M.Kaşğari bu məsəldə hər hansı bir işdə tələsməməyi tövsiyə edir, digərində isə bir fitnəni alovlandırın şəxsin özünün də həmin fitnəyə düşəcəyinə işarə edir.

“Divanü lüğət-it-türk”də rast gəldiyimiz deyimlər:

Həm məsəllər, həm də deyimlər hər hansı bir hadisə ilə bağlı olaraq işlədilir.

“Divanü lüğət-it-türk” variantı: Azərbaycan variantı:

1. Oğlanıq yel kapdı. 1. Uşağı yel qapdı.
2. Avcı nə kadar al bilerse, 2. Ovçu nə qədər hiylə ayı da o kadar yol bilir

“Divanü lüğət-it-türk”də rast gəldiyimiz ağı:

“Divanü lüğət-it-türk” variantı: Azərbaycan variantı:
Turğan uluğ işlaka, Böyük işlərə qalxışan,
Tergi urup aşlaka, Yeməyə süfrə sərən,
Tumluğ kadir kışlaka, Soyuq və sərt qışda
Kodhtı ərig umduru. Xalqı ümid içində
qoydu.

(Kaşğari, 2006, s.73).

Bu ağı nümunəsində şəxsin xeyirxah əməlləri verilir, xalqın ona ümid bəsləməsi və birdən-birə xalqını qoyub hara getməsi ilə kədər əks olunmuşdur.

“Divanü lüğət-it-türk”də rast gəldiyimiz mərsiyə:

“Divanü lüğət-it-türk” variantı: Azərbaycan variantı:
Ərdi aşın taturğan, Aşını daddırandı,

Yaşlak yağığ katarğan,
Boynın tutub kadhırğan,
Bastı ölüm, ağıtaru.

Pis yağı qaytarandı,
O, boyun əydirəndi,
Ölüm basdı, apardı.
(Kaşğari, 2006, s.110).

Mərsiyədə igidin qonaqpərvərliyi, səxavətliyi, hünəri, düşməyə boyun əydirən olması və təəssüf hissi ilə ölümün həmin igidi aparması əks olunmuşdur.

Mahmud Kaşğari mükəmməl məlumat toplusu yaratmaqda Qərbi Avropa maarifçi-ensiklopedistlərini 7 əsr qabaqlamışdır. Fundamental və iri həcmli mürəkkəb əsərdə folklor nümunələri ilə yanaşı dünya xəritəsi də verilmişdir ki, bu, ilk türk xəritəsi idi və adı “ərzi-Azərbaycan” kimi çəkilən Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və qonşuları öz əksini tapmışdır. Bu da “Oğuzların tarixən Azərbaycan ərazisində məskunlaşmalarını” sübut etmiş olur.

“Divanü lüğət-it-türk”ün elm aləminə məlum olan yeganə nüsxəsi Cənubi Azərbaycanın Savə şəhərindən olan Məhəmməd ibn Əbu Bəkr ibn Əbu-l-Fəth əs-Savi tərəfindən Mahmud Kaşğarinin öz avtoqrafından tam 200 il sonra köçürülən nüsxədir.

M.Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk”ü yazmaqda əsas məqsədi ərəblərə türkcə öyrətmək, türkcənin qüdrətini təqdim etmək idi. Onların başa düşməsi üçün kitabı ərəb qrammatikası qaydalarına uyğun şəkildə yazmış və ərəb terminlərindən istifadə etmişdir.

M.Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk” əsərinə daxil edilən türk xalq folklorunun parlaq nümunələrində əks olunan ibrətəməz nəsihətlər müasir dövrün nəsilləri üçün də əhəmiyyətlidir və haqlı olaraq professor Tofiq Hacıyev “Divanı”ı tarixi çəkisinə görə Orxon-Yenisey daş yazı abidələrinin çəkisinə bərabər hesab edir.

Ədəbiyyat

1. Aslan, V. (2019). *Türk xalqları ədəbiyyatı üzrə mühazirələr*. “Renessans-A”.
2. Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it-türk*. Dörd cilddə. I cild. Ozan.
3. Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it-türk*. Dörd cilddə. II cild. Ozan.
4. Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it-türk*. Dörd cilddə. III cild. Ozan.
5. Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it-türk*. Dörd cilddə. IV cild. Ozan.

Günel Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şəki filialı

<https://orcid.org/0000-0002-6613-8227>

gunelaliyeva0492@gmail.com

Dijital Dönüşüm və Eğitim

Anahtar Kelimələr: *digital dönüşüm, yüz-yüze eğitim, yapay zeka, eğitim platformu, teknoloji*

Açar sözlər: *rəqəmsal transformasiya, üz-üzə təhsil, süni intellekt, təhsil platforması, texnologiya*

Keywords: *digital transformation, face-to-face education, artificial intelligence, educational platform, technology*

1. Dijital Dönüşüm Nedir? Dijital Dönüşüm, texnolojinin sunduğu yeniliklərlə bireylerin, kurumların və toplumların faaliyyətlərini, stratejilərini və düşüncə yapılarını yenidən şekilləndirmə sürecidir. Eğitim alanında dijital Dönüşüm, geleneksel yüz yüze eğitim yöntemlerinden dijital platformlara və texnolojilərə geçişi ifadə edir. Bu Dönüşüm, bilgiyə erişim yollarını köklü bir şekilde dəyişdirirən öyrənci, öyrətmen və eğitim kurumlarının rollərini də yenidən tanımlamaktadır.

Dijital Dönüşüm, çevrim içi eğitim platformları, yapay zekâ destekli kişiselleştirilmiş öyrənmə deneyimləri və dijital sınıflar gibi uygulamalarla hayat buluyor. Bu texnolojik gelişmeler, geleneksel eğitim modellerini tamamlamak ve dönüştürmek için kullanılıyor.

2. Dijital Dönüşümün Eğitimdeki Faydaları. Erişilebilirlik. Coğrafi konumun nerde olmasından bağımsız olarak bilgiye erişim sağlanması dijital dönüşüm sayesinde. Uzaktan eğitim platformları sayesinde öyrənciler, ister şehir merkezinde ister

küçük bir köyde yaşıyor olsun, aynı kalite ve çeşitlilikte eğitim materyallerine ulaşabilirler.

Kişiselleştirilmiş Öğrenme. Yapay zekâ destekli eğitim uygulamaları, her öğrencinin öğrenme hızına ve ihtiyaçlarına göre bireyselleştirilmiş çözümler sunar. Bu durum, öğrencilerin zorluklarla başa çıkma yeteneklerini geliştirirken başarı oranlarını da artırır.

Esneklik. Zaman ve mekân bağımsızlığı, dijital eğitimin en çarpıcı özelliklerinden biridir. Öğrenciler, kendi programlarına uygun şekilde derslerini planlayabilir ve bireysel çalışmalar yürütebilirler.

Kaynak Çeşitliliği. Dijital platformlar, e-kitaplardan interaktif videolara kadar geniş bir öğrenme materyali yelpazesi sunar. Bu, öğrencilerin farklı öğrenme tarzlarına hitap eden kaynakları daha kolay bulmalarını sağlar.

3. Zorluklar ve Sorunlar. Dijital Uçurum. Dünya genelinde teknolojik altyapıya erişim, çok farklılıklar göstermektedir. Kırsal bölgelerde veya gelişmekte olan ülkelerdeki öğrenciler, dijital eğitimin sunduğu fırsatlara ulaşmakta güçlük yaşamaktadır.

Eğitimcilerin Yeterlilikleri. Dijital Dönüşümün etkin bir şekilde hayata geçirilebilmesi için öğretmenlerin gerekli becerilere sahip olması gerekir. Ancak bu konuda yeterli eğitim verilmemesi, dijital teknolojilerin verimli kullanılmamasına neden olabilir.

Teknolojiye Bağımlılık. Öğrencilerin teknolojiye aşırı bağımlı hale gelmesi, sosyal beceriler ve fiziksel aktivite lere ayrılan zamanı olumsuz etkileyebilir.

Veri Gizliliği ve Güvenlik. Dijital platformların kullanımı, öğrenci verilerinin korunmasıyla ilgili etik sorunları da beraberinde getirir. Veri ihlalleri ve gizlilik sorunları, bu alanın en çok tartışılan konularından biridir.

4. Uzaktan Eğitim ve Hibrit Modeller. Pandemi, uzaktan eğitimin önemi ve uygulanabilirliğini ortaya koydu. Ancak bu modelin başarılı olabilmesi için teknoloji altyapısının güçlendirilmesi, öğretmenlerin eğitilmesi ve öğrenci motivasyonunun artırılması gerekiyor. Hibrit modeller ise yüz yüze ve çevrim içi eğitimin avantajlarını bir araya getirerek yeni bir denge sunuyor.

5. Eğitimde Yapay Zekâ ve Otomasyonun Rolü. Yapay zekâ, eğitim materyallerinin kişiselleştirilmesi ve öğrenci ilerlemesinin takip edilmesi gibi alanlarda etkili bir şekilde kullanılıyor. Ayrıca sınav değerlendirme ve otomatik geri bildirim gibi işlemlerle eğitimcilerin yükünü hafifletiyor. Bu teknolojiler, eğitimde daha verimli ve etkili bir sistem oluşturulmasına yardımcı oluyor.

6. Eğitimde Dijital Dönüşümün Geleceği. Metaverse ve sanal gerçeklik, gelecekte eğitim deneyimini dönüştürecek yenilikler arasında yer alıyor. Örneğin, sanal laboratuvarlar ve simülasyonlar, öğrencilerin teorik bilgileri pratik deneyimlere dönüştürmesine olanak tanır. Ayrıca blockchain teknoloji, sertifikaların ve diplomaların doğrulanması gibi alanlarda eğitim sistemine şeffaflık ve güvenlik sağlayabilir.

7. Sonuç ve Öneriler. Dijital Dönüşüm, eğitimde yeni fırsatlar yaratırken birçok zorluğu da beraberinde getiriyor. Bu Dönüşümün başarılı bir şekilde gerçekleşmesi için şu adımlar atılabilir:

- Teknolojik altyapı eksikliklerini gidermek için kamu ve özel sektör arasında iş birliği yapmak.
- Öğretmenlere dijital beceri eğitimleri sunmak.
- Veri gizliliği ve güvenlik konularında yasal düzenlemeler yapmak.

Dijital Dönüşümün etkin ve kapsayıcı bir şekilde uygulanması, eğitim alanında daha adil, etkili ve yenilikçi bir geleceğe kapı aralayacaktır.

Nəcibə Cəfərova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0000-9368-2204>
nacibacafarova@mail.ru

İ.S.Baxın həyat və yaradıcılığına bir nəzər

Açar sozlar: İ.S.Bax, Almaniya, kilsə, musiqi, orqan

Keywords: J.S. Bach, Germany, church, music, organ

İohann Sebastian Bax Almaniyanın Turingiya vilayətinin Eyzenax şəhərində anadan olmuşdur. O, Müqəddəs Georq kilsəsinin orqan ifaçısı İohann Ambrisius Baxın və Mariya Elizabeta Lammerhirt Baxın sonbeşiyi idi. Atası balaca İohanna hələ uşaq ikən skripka və klavesində ifa etməyi öyrədir. Onun əmilərinin hamısı peşəkar musiqiçilər idilər. Onlar kilsədə orqan ifaçılığından tutmuş saray kamera bəstəkarlığına kimi müxtəlif vəzifələrdə işləyirdilər. Əmilərindən biri İohann Kristof Bax xüsusilə məşhur idi. O, qardaşı oğluna orqan ifaçılığının incəliklərini öyrədir. Bax ailəsinin musiqi nailiyyətləri ilə fəxr edir və sonralar özünün “Musiqiçi Bax ailəsinin mənşəyi” adlı əsərini yazır.

Baxın anası 1694-cü ildə vəfat edir. Bundan səkkiz ay sonra isə atası da dünyadan köçür. On yaşlı Bax böyük qardaşı, qonşu Ohrdruf şəhərində orqançı kimi çalışan İohann Kristof Baxın (1671–1721) himayəsi altına keçir. Burada Bax qardaşından qiymətli musiqi dərsləri alır. Qardaşı onu Cənubi alman musiqi məktəbinin İohann Paxelbel və İohann Yakob Forberger kimi simalarının, eləcə də Şimali alman musiqi məktəbinin, fransız musiqi məktəbinin Jan Baptist Lülü, Luis Merşan, Marin Mare

kimi musiqiçilərinin və italyan musiqiçisi Gorolamo Freskobaldi və digərlərinin yaradıcılığı ilə yaxından tanış edir. 14 yaşında Bax məktəb yoldaşı Georq Erdmanla birgə o vaxtlar Müqəddəs Roman imperiyasının ən böyük şəhərlərindən biri olan Hamburq şəhəri yaxınlığındakı Lüneburq şəhərində yerləşən nüfuzlu Müqəddəs Mixayel məktəbində təhsil almaq imkanı əldə edir. Burada keçirdiyi iki il Baxın həyatında və musiqi yaradıcılığında dönüş nöqtəsi rolunu oynayır və bəstəkar Avropa musiqisi ənənələri ilə daha yaxından tanış olmaq imkanı verir. Kapella xorunda ifa etməklə yanaşı, o, məktəb orqanında da ifa edir. Bu məktəbdə oxuduğu illərdə fransız və italyan dilləri, eləcə də din, tarix, coğrafiya, fizika və latın dillərindən də müfəssəl təhsil alır. O, həmçinin Almaniyanın şimal əyalətlərindən diplomatiya, dövlətçilik və hərbi sahələri üzrə təhsil almaq üçün gəlmiş zadəgan övladları ilə tanış olur, Lüneburq şəhərinin adlı-sanlı orqanistləri, xüsusilə də Georq Böhmlə münasibət qurur, Yohan Adam Rincken və Nikolau kimi o dövrün nüfuzlu musiqiçiləri ilə tanış olmaq məqsədilə Hamburqa səfərlər edir. Bu musiqiçilərlə olan əlaqələri onun bir bəstəkar kimi püxtələşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

1703-cü ilin yanvar ayında təhsilini başa vurduqdan az sonra Bax Türingiyanın böyük şəhərlərindən biri olan Veymar şəhərində Hersoq İohann Ernstin saray musiqiçisi postuna təyin olunur. Onun burada hansı vəzifələri icra etdiyi tam məlum deyil. Lakin görünür o sarayda musiqiçi kimi yox, xidmətçi kimi işləyib. Bununla belə, Veymarda keçirdiyi yeddi ay ərzində o mahir klaviş ifaçısı kimi məşhurlaşır. Ona Arnstadda Müqəddəs Bonifəs kilsəsinə gətirilmiş yeni orqana texniki baxış keçirmək və orqanda ilk mahını ifa etmək həvalə olunur.

Mühlhauzendə keçirdiyi bir ilə yaxın müddətdən sonra, Bax bir vaxtlar nökr kimi işlədiyi Veymar hersoqunun saray orqa-

nisti və konsert maestrosu təyin olunur. Olduqca səxavətli məvacib və tamamilə böyük və yüksək peşəkar musiqiçilər heyəti ilə işləmək imkanı bu keçidi daha da sürətləndirir. Bax ailəsi ilə birgə hersoq sarayından beş addımlıq məsafədə yerləşən evdə yaşayır. Növbəti il gənc ailənin ilk övladı dünyaya gəlir və onlara Mariya Barbaranın subay bacısı da qoşulur və ölümünə qədər ailənin ev işlərinə nəzarət edir.

1720-ci illərin əksəriyyətini kantatalar yazmağa sərf edən Bax Leypsiğin iki əsas kilsəsi üçün çox zəngin kilsə musiqi repertuarı toplayır. Bir az sonra bəstəkar litirgiyadan ayrılmaq və yaradıcılıq fəaliyyətini daha da genişləndirmək barədə düşünür. 1729-cu ilin mart ayında Bax 1701-ci ildə dostu Georq Filip Teleman tərəfindən yaradılmış Collegium Musicum dünyəvi musiqiləri ifa edən ansamblın rəhbəri təyin olunur. Bu o zaman alman şəhərlərində fəal musiqiçi gənclər tərəfindən yaradılan musiqi dərnəklərindən biri idi. Bu cəmiyyətlər şəhərlərin musuqi həyatında əhəmiyyətli rol oynayır və tərkibinə ən görkəmli peşəkar musiqiçiləri daxil edirdi. Kritof Volfun sözlərinə görə Baxın bu cəmiyyətə rəhbər təyin olunması onun Leypsiğin əsas musiqi dairələrindəki mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirməsində çox vacib addım idi. Həmin ilin böyük bir hissəsini Collegium Muusicum Zimmermanların şəhər bazar meydanının bir addımlığındakı Katerin küçəsindəki Kofe evində həftədə iki dəfə olmaqla iki saatlıq konsertlər verməklə keçirir. Bu məqsədlə kofe evinin sahibi musiqiçiləri geniş bir zal və bir neçə musiq aləti ilə də təmin edir. Baxın 1730, 40 və 50-ci illərdə bəstələdiyi əsərlərin əksəriyyəti çox güman ki, Collegium Musicum üçün yazılmışdır. Bu əsərlər sırasında Clavier - Übung əsərinin bəzi parçaları və skripka və klavesin üçün konsertlərinin böyük bir qismi aiddir.

Ömrünün sonlarına yaxın Bax görmə qabiliyyətini itirməyə başlayır və 1750-ci ildə Britaniyalı oftalmoloq Con Teylor

Leypsiqə səfəri zamanı Baxın gözlərində cərrahiyyə əməliyyatı aparır. Bax 1750-ci ildə 65 yaşında əməliyyatın uğursuz nəticələri səbəindən vəfat edir. Onun var-dövləti 1159 taler civarında dəyərləndirilir. Bundan əlavə, 5 klavesin, 2 lüte-klavesin, 3 skripka, 3 alt, 2 violençel, 1 viola de gamba, 1 lütnya, 1 spinet, 52 “Müqəddəs Kitab” (kitabların əksəriyyəti Martin Lüter, Müllər və Pfiferin kitabları idi, eləcə də Jocefiusun “Yəhudilərin tarixi” və Vagnerin “Leypsiq mahnıları” kitabı) da var-dövlətinə daxil idi. Bax bütövlükdə 1000-dən artıq musiqi əsəri bəstələmişdir.

Həmidə İbrahimova

Bakı Dövlət Uinversiteti

bakalavriat

<https://orcid.org/0009-0008-7316-5072>

hemideibrahimova1@gmail.com

Şəhid şah – Nasirəddin Qacar və onun dövründə türk dilinin mövqeyi

Açar sözlər: Nasirəddin şah, türk dili, Gülüstan sarayı, Xorasan, Əmir Kəbir xan

Keywords: Naser al-Din Shah Qajar, Turkish language, Golestan Palase, Khorasan, Amir Kabir khan

Nasirəddin şahın kürəkəni Zahir əd-Dövlə kimi tanınan Əli xan Qacar “Tarix Səhihi Bi Doruq” adlı xatirələr və sənədlər kitabında Nasirəddin şahı şəhid olandan sonra tərifləyir və şahın necə şəhid olmağı, habelə digər özəl keyfiyyətləri haqqında yazırdı: “Fors və Əcəm salnamələri Nasirəddin Qacar kimi xeyirxah, hər şeyə səbrlə yanaşan, mərhəmətli, ehtiyatlı, səxavətli ikinci bir şahın olmadığını qeyd edir. Onun hakimiyyəti əlli ildən bir neçə il az idi. Bir sıra şəhərlərdə və vilayətlərdə binalar tikdirən şah, Tehran şəhərini əvvəlki ilə müqayisədə 4 dəfə böyütdü. Xatırladaq ki, Qacar şahları Tehranda şahlıq taxtına əyləşirdilər və elə orada yerləşən “Gülüstan sarayında” yaşayırdılar. Dövlət binaları, topxanalar, qorxana (silahlar üçün patron düzəldilən yer), məşq meydanları, əsləhəxana (silah saxlanılan anbarlar), ordu düşərgələri, xiyabanlar və körpülər məhz Nasirəddin şah zamanında daha çox tikilməyə və istifadə edilməyə başlandı. Şəkər, şüşə zavodları, dəzgahlar, dəmir yolları, zərrəbxanalar (mərmi, top, tüfəng hazırlanan yerlər) elektrik (lapma)

işıqları, qaz işıqları, teleqraflar, fotoqraflar (Nasiraddin şah ölkəyə gətirdikləri fotoaparatları bir sıra vilayətlərə paylamışdı ki, bu şəkillər xatirə kimi qalsın, hətta Gülüstan sarayından keçən aylarda tapılan fotosəkillərin çoxu Nasiraddin şahın zamanına təsadüf edir. Burada əhalinin məşğuliyyətini, o dövrün abidələri, yolları, öz əksini tapmışdır. Fotoqraflar Nasiraddin şahın dövründə məmləkətə gəldi.

O, yaxşı şeir yazırdı və əla şeir yazan hər kəsi anlayır, sevirdi. Musiqi alətlərini çox sevirdi, piano və tar da ifa edirdi. O, fransız, dəri fars (yeri gəlmişkən, şah farscanı 12-yaşına kimi bilmirdi), osmanlı türkcəsi və Azərbaycan türkcəsini bilir, bu dillərdə yaxşı danışdı. Ömrü boyu nahar vaxtı xarici qəzetləri oxumuş, gecələr nahar edərkən tarix kitablarına qramafonla qulaq asmışdır. Başqa ölkələri görmək, səyahət etmək, sultanlarla görüşmək üçün 1873, 1878 və 1889-cu illərdə səfərdə olmuşdur (hicri 1252, 1257 və 1268-ci). O, Avropada, habelə digər ölkələrdə gördüyü yenilikləri qayıdandan sonra öz ölkəsində həyata keçirirdi. Qeyd edim ki, şahın dövründə böyük səlahiyyətləri olan Əmir Kəbir xan da Osmanlı dövlətində səfərdə olarkən burada açılan və ilk universitet olan darülfünun Tehranı qayıtdıqdan sonra burada açdırmışdır. Bu barədə “Əlixan Zahir əd-Dövlə, tarixi səhihi bi duruq ya vaqieyi koştə şodəne Nasirəddin şah Qacar” adlı mənbədə məlumat verilmişdir.

Bundan əlavə, Nasiraddin şah zamanında türk dilinin yayılması ilə bağlı səyahətnamədən qeydlərimizi paylaşırıq: Avstriyalı səyyah Jakob Eduard Polakın fikrincə, Məmaliki-Məhruseyi Qacar dövründə türk dilinin mövqeyi: Qacarlar dövründə ölkə mədəniyyətinin, cəmiyyətinin, əhalisinin və insanların vəziyyətini, eləcə də sakinlərinin yaşayışı və soyunu qeyd edən Avropa tarixçiləri və səyyahları arasında Avstriya etnoqrafı və həkimi Yakob Edvard Polak da var idi.

1851-1860-cı illərdə Qacar dövlətində yaşamış, Əmir Kəbirin dəvəti ilə Polak və daha altı avstriyalı professor Darülfunun açılışından əvvəl saraya gələrək fransız dili və tibb sahələrində dərs deyirdilər. 1855-ci ildə doktor Jur Jermən Kululədən sonra və doktor Toluzan işə götürülməmişdən əvvəl doktor Polak Nasirəddin şahın xüsusi həkimi olub və 10 il burada qaldıqdan sonra vətəninə qayıdıb. Polak “Pollakın Səyahətnaməsi, adlı qeydlərinin bir neçə sətirində nə qədər qısa olsa da, Qacar Məmalikində türk dilinin yayılması və yaygın olmasından bəhs edir:

Yakob Edvard Polak öz səyahətnaməsində türklərin ümumi mövqeyini, türk dilini və onların yaşadıkları əraziləri belə təsvir edir: “İranın (coğrafi anlamda) müxtəlif yerlərində fars, türk, erməni, xalvey və ərəb dillərində danışırlar. Lakin türk dili digər dillərə nisbətən daha geniş yayılıb və hətta demək olar ki, bəzi bölgələrdə insanlar ancaq türkcə danışır və ancaq türkcə başa düşürlər. Türklərin dili türk dilidir, bu dil Osmanlı türklərinin ləhcəsinə daha çox yaxındır, lakin bir az daha sərtidir. Amma hər iki dil bir-birini başa düşür. Türklər daha artıq Azərbaycan ta Məmaliki-Məhruseyi Qacarin ortasına qədər məskunlaşmışlar, buna baxmayaraq, iri qol və tayfaları müxtəlif bölgələrə səpələnmişdir. Örnək olaraq, Həmədan (Ekbatan), Şiraz və s. Qafqazdan kənarında yerləşən rus mülklərində də türk boyları üstünlük təşkil edir.

Xorasanlıların çoxu türkmən soyundan gəlirlər.

1855-ci il rəsmi siyahıyaalınmasına görə Məmaliki-Məhruseyi Qacarda Yemut, Gökkan və Təkə tayfalarının iyirmi iki min dörd yüz yetmiş beş (22475) ailə daha doğrusu, türkmən çadırı (Qara çadır) var. Cənub-şərq sahilində Xəzər dənizinə tökülən Qorqan və Ətrak çaylarının yanında yerləşən geniş düzənliklərdə məskunlaşmışlar və Xorasanda Bocnord və Məşhədə qədər səpələniblər. Göründüyü kimi, Qacar dövrünün sonuna qədər

Məmaliki-Məhrusə də türk dili faktiki dil olmuşdur. Qacar şahları fars dilinin təbliğinə və genişlənməsinə o qədər də əhəmiyyət verməmiş, türk dilini üstün bilmiş, həmçinin türk dilini saray və orduda təyin etmişlər. Qacar dövrünün ortalarında, Nasirəddin şahın hakimiyyətinin sonunda masonların təsiri ilə Avropa müstəmləkə hökumətlərinin, o cümlədən İngiltərə agentləri və saraydakı fars qruplaşmasının təzyiqi ilə və onları həvəsləndirən məhkəmə-rəsmi yazışmalarını yalnız farsca aparmağa, bununla da fars dilinə daha çox diqqət yetirməyə, türk dili ilə yanaşı, rəsmi məhkəmə-hökumət iclasları da farsca olmağa başlandı. Lakin bu “planlar” türk dilinin mövqeyinə təsir etmədi və türk dili Qacar sarayında həmişə öz mövqeyini qoruyub saxladı. Qacarlar dövrünün əvvəllərində rəsmi dövlət yazışmalarının çoxu türk dilində idi və o dövrdə bəzi rəsmi yazışmalarda fars dilindən də istifadə olunurdu.

Qacarlar zamanında türk dili Məmaliki-Məhruseyi sakinlərinin əksəriyyətinin dili idi. İlk əvvəllərdə 4 məmləkətə bölünmüşdür. Qacarlar dövründə türk hegemonluğuna və türk dili olmasına baxmayaraq, fars dili tacik və farsdilli bölgələrdə az sayda şair və yazıçının yeganə dili idi.

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Ağasəmid İsayev

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika
İnstitutu
tibb elmləri doktoru, professor
<https://orcid.org/0000-0003-2922-6129>
agasamed_isayev@mail.ru

Sevinc Sadiqova

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika
İnstitutu
<https://orcid.org/0009-0001-5716-6138>
dr.sevincsadiqova@gmail.com

Salatın Bəxtiyarova

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika
İnstitutu
<https://orcid.org/0009-0000-0298-8057>
salatinbaxtiyarova@gmail.com

Suyun orqanoleptik və kimyəvi parametrlərinin qiymətləndirilməsinə dair

***Açar sözlər:** su, orqanoleptik xüsusiyyətlər, ümumi codluq, xlorid ionları, qalıq xlor*

***Keywords:** water, organoleptic characteristics, total hardness, chloride ions, residual chlorine*

Tədqiqatın aktuallığı. Su, bəşəriyyətin ən böyük sərvətidir. Su, canlı orqanizmlərin mövcud olması üçün çox vacibdir, öz strukturunu və fiziki-kimyəvi xassələrini dəyişərək orqanizmin

həyat proseslərini tənzimləyir. Su, əcdadlarımızdan bizə qalmış miras deyil, borcdur və gələcək nəslin sağlamlığı həmin suyun keyfiyyətindən asılıdır. Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, su nadir xüsusiyyətlərə malik olub, ətraf mühit və onunla qarşılıqlı fəaliyyətdə olan bioloji obyektlər barədə informasiyanı mənimsəmək qabiliyyətinə malik olan daha artıq bir varlıqdır (Novikov, 1981; Mal'tsev, 2005; Emoto, 2006).

Ümumdünya səhiyyə təşkilatının (ÜST) məlumatlarında qeyd olunur ki, həyat keyfiyyətinə mənfi təsirinə görə keyfiyyətsiz içməli suyun istifadəsi və düzgün olmayan qidalanma birinci yeri tutur. İçməli suyun keyfiyyətinin normativlərə uyğun olmaması əhalinin sağlamlıq vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Əhali arasında yayılan xəstəliklərin yarısından çoxu içməli su təchizatı ilə birbaşa əlaqəlidir. Ona görə də içməli suyun keyfiyyəti gigiyenik normativlərə uyğun, kompleks şəkildə tədqiq olunmalıdır. Hazırda ÜST tərəfindən içməli suyun keyfiyyətinin təyini üçün 100-dən çox göstəricinin tədqiq olunması tövsiyə olunur. ÜST-ün təlimatına görə su epidemik cəhətdən təhlükəsiz, kimyəvi tərkibinə görə zərərsiz və qənaətbəxş orqanoleptik xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Suyun keyfiyyətinin gigiyenik qiymətləndirilməsi zamanı suda patogen mikroorqanizmlərin və parazit xəstəliklərin törədicilərin olmasına, kimyəvi və radioaktiv maddələrin konsentrasiyasına, orqanoleptik göstəricilərə diqqət yetirilməlidir (Əlili, 2016; GOST 2784-82, 1982; VOZ, 2024).

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycan respublikası üçün də yüksək keyfiyyətli və təhlükəsiz içməli su problemi prioritet məsələlərdən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin əhalinin içməli su ilə təminatının yaxşılaşdırılmasına dair verdiyi çoxsaylı sərəncamlar qeyd olunanların bariz nümunəsidir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq əldə etdiyimiz ədəbiyyat mənbələrini hərtərəfli təhlil etməklə suyun mineral tərkibinin nəinki insan orqanizmi, eləcə də bütün canlı təbiət üçün əvəzolunmaz əhəmiyyətini bir daha diqqətə çatdırmaq məqsədilə Neftçala rayonunun Bankə qəsəbəsindən götürülmüş su nümunələrinin orqanoleptik və fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərini tədqiq etməyi qarşımıza məqsəd qoyduq.

Tədqiqatın material və metodları. Tədqiqat obyektini Bankə qəsəbəsindəki yaşayış binalarının mənzillərindən və həmin ərazidə yerləşən bulaqlardan götürülmüş içməli su olmuşdur. Suyun gigiyenik cəhətdən qiymətləndirilməsi sanitariya qaydalarına və normalara uyğun aparılmışdır. Nümunələrin götürülməsi, saxlanması və daşınması qaydası suyun orqanoleptik və kimyəvi analizlərini aparmaq məqsədi ilə mövcud dövlət standartları əsasında yerinə yetirilmişdir. Su nümunələrinin orqanoleptik xüsusiyyətləri (iyi və dadı) dövlət standartlarında təsbit olunmuş qaydalara uyğun olaraq nümunələr götürülən yerdə 5 ballıq şkala ilə müqayisə olunaraq təyin olunmuşdur. Su nümunələri 5 nöqtədən götürülmüş, müayinə üçün V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutunun Gigiyena laboratoriyasına gətirilmişdir (GOST 31868-2012, 2014; GOST 3351-74, 2003).

Tədqiqat zamanı orqanoleptik, kompleksometrik və argentometrik üsullardan istifadə olunmuşdur. Götürülmüş su nümunələrinin kimyəvi müayinəsi zamanı suyun reaksiyası pH-metrlə, ümumi codluq trilon B, müvəqqəti codluq xlorid turşusu, xlorid ionları gümüş-nitrat, qalıq xlor natrium-tiosulfatdan istifadə erməklə təyin olunmuşdur (GOST 31954-2012, 2013; GOST 4245-72, 2000).

Nəticə. Əldə olunan nəticələrə görə suyun iyi 20⁰C-də 1 bal, dadı isə 0 bal (norma - 2 bala qədər) qiymətləndirilmişdir.

Apardıığımız tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, suyun pH-ı Bankə qəsəbəsindən götürülmüş krant suyunda $7,7 \pm 0,27$, bulaq suyunda isə $7,3 \pm 0,23$, ümumi codluğu uyğun olaraq $6,7 \pm 0,28$ mqekv/dm³ və $6,5 \pm 0,29$ mqekv/dm³ olmuşdur (norma – $7,0$ mqekv/dm³-ə qədər, СанПиН 2.1.4.559-96), (cədvəl).

Cədvəl

Bankə qəsəbəsində suyun orqanoleptik və fiziki-kimyəvi müayinələrinin nəticələri
(M±m)

sıra	Nümunə götürülən yerin adı	İyi, 20°C-də, 2 balaqədər	Dadı 2 bala qədər	pH (6,0-9,0)	Ümumi codluq, 7,0mqekv /dm ³	Müvəqqəti codluq	Xloridlər, 350mq/d m ³	Qalıq xlor 0,3-0,5 mq/dm ³
1.	Bankə qəsəbəsi (krant suyu)	1 xlor	0	$7,7 \pm 0,27$	$6,7 \pm 0,28$	$2,2 \pm 0,06$	$96,5 \pm 3,89$	0,17
2.	Bankə qəsəbəsi (bulaq suyu)	1 xlor	0	$7,3 \pm 0,23$	$6,5 \pm 0,29$	$2,8 \pm 0,03$	$80 \pm 3,79$	0,14

Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, Bankə qəsəbəsi ərazisindən götürülmüş su nümunələrində xlorid ionlarının və qalıq xlorun da miqdarı sanitariya qaydalara və normalara uyğun gəlir. Belə ki, Bankə qəsəbəsi ərazisindən götürülmüş krant suyunda xlorid ionlarının və qalıq xlorun miqdarı uyğun olaraq $96,5 \pm 3,89$ mq/dm³ və $0,17$ mq/dm³, bulaq suyunda isə $80 \pm 3,79$ mq/dm³ və $0,14$ mq/dm³ (xlorid ionları üçün norma 350 mq/dm³ qədər, СанПиН 1.2.3685-21, qalıq xlor üçün norma $0,3-0,5$ mq/dm³ qədər, СанПиН 2.1.4.1074-01) olmuşdur (bax cədvəl).

Yekun. Beləliklə, apardığımız tədqiqatın nəticələri bir daha göstərdi ki, Bankə qəsəbəsi ərazisindən götürülmüş su nümunələrinin orqanoleptik və kimyəvi göstəriciləri sanitar qayda və normalara uyğun gəlir.

Ədəbiyyat

1. Novikov, YU.V., Saifutdinov, M.M. (1981). *Voda i zhizn' na zemle. Znanie.*
2. Mal'tsev, V.N., Kopnov, YU.V., Toporova, K.B. (2005). *Istina v vode.*
3. Ehmoto, M. (2006). *Tainaya zhizn' vody.*
4. Əlili, M.İ., Rəhimov, V.Ə., Rəhimli, Ş.İ. və b. (2016). Su həyat və sağlamlığın mənbəyidir. *Axundov adına Milli Elmi-Tədqiqat Profilaktika İnstitutunun elmi əsərləri, IX cild, s.127-134.*
5. GOST 2874-82. (1982). *Voda pit'evaya. Gigienicheskaya trebovaniya i kontrol' za kachestvom.*
6. *Rukovodstvo po obespecheniyu kachestva pit'evoi vody.* (2004). VOZ.
7. GOST 31868-2012. (2014). *Voda pit'evaya. Metody opredeleniya tsvetnosti.* Standartform.
8. GOST 3351-74. (2003). *Voda pit'evaya. Metody opredeleniya vkusa, zapakha, tsvetnosti i mutnosti.* IPK Izdatel'stvo standartov.
9. GOST 31954-2012. (2013). *Voda pit'evaya. Metody opredeleniya zhestkosti.* Standartform.
10. GOST 4245-72. (2000). *Voda pit'evaya. Metody opredeleniya khloridov.* IPK Izdatel'stvo standartov

İsbi Babaxanov

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Tibb
İdarəsinin Respublika Hospitalı
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0001-3733-2274>
isbibabaxanov@gmail.com

İşemik insult keçirmiş xəstələrdə nevroloji simptomatikanın ağırlıq dərəcəsinin dinamikası

***Açar sözlər:** işemik insult, baş beyninin damar xəstəlikləri, mikrosirkulyatsiya, nevroloji simptomatika, ağırlıq dərəcəsi*

***Keywords:** ischemic stroke, cerebrovascular diseases, microvasculature, neurological symptoms, severity*

Müasir nevrologiyanın aktual və prioritet problemləri arasında insultlar iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə onların geniş yayılması, əhəlinin ölüm səviyyəsinin və əlillik dərəcəsinin yüksək olması, həmçinin müalicəyə və reabilitasiyaya çəkilən böyük maddi xərclər üzündən lider mövqedə qalmaqda davam edirlər.

NIHSS şkalası üzrə yekun balın dinamikasının daxil olduqda, daha sonra 7-ci və 21-ci sutkada təhlili zamanı nevroloji simptomatikanın ağırlıq dərəcəsinin pasiyentin daxil olduğu vaxtdan 1-ci sutkaya qədər, daxil olduğu vaxtdan 7-ci sutkaya qədər və daxil olduğu vaxtdan 21-ci sutkaya qədər (bütün hallarda hər iki qrup üçün $p=0,001$) xeyli azalması qeydə alınmışdır. Əsas qrupda nevroloji simptomatikanın ağırlıq dərəcəsinin azalması xəstəliyin başlanmasından sonra artıq 24 saat ərzində qeydə alınmışdır - daxil olduqda və 1-ci sutkada NIHSS

şkalası üzrə balların müqayisə edilməsi zamanı bu iki parametrlər arasında əhəmiyyətli fərqlər aşkar edilmişdir ($p < 0,001$). Kontrol qrupda nevroloji simptomatikanın statistik əhəmiyyətli azalması daha gec, yalnız 7-ci sutkada qeydə alınmışdır ($p < 0,001$).

Nevroloji simptomatikanın ağırlıq dərəcəsinin azalması tək-cə NIHSS şkalası üzrə qiymətləndirmə zamanı deyil, həm də digər şkalalar üzrə qiymətləndirmə zamanı qeydə alınmışdır. Belə ki, əsas qrupda Bartel indeksi üzrə funksional aktivlik daxil olduğu anda kontrol qrupla müqayisədə aşağı olmuşdur, lakin 21-ci sutkada qruplar arasındakı fərqlər aradan qalxmışdır. Bundan başqa, qruplar modifikasiya olunmuş Renkin şkalası üzrə də həmçinin 21-ci sutkada qiymətləndirmə zamanı fərqlənməmişlər.

Pasiyentlərin qruplara bölünməsi zamanı onlar tərəfindən əldə olunan əlverişli nəticəyə (mRS şkalası üzrə 2 bala qədər) və ya qeyri-əlverişli nəticəyə (mRS şkalası üzrə 2 balдан çox) əsasən müəyyən edilmişdir ki, əsas qrupda əlverişli nəticə 64 pasiyentdə ($53,8 \pm 4,6\%$), kontrol qrupda - 67 pasiyentdə ($63,2 \pm 4,7\%$) əldə olunmuşdur, qruplar arasındakı fərq statistik cəhətdən əhəmiyyətli olmamışdır ($p = 0,448$). Pasiyentlərin əksəriyyətində nevroloji simptomatika baş beyin yarımkürələrindən birinin ocaqlı zədələnməsi ilə şərtlənmişdir. Belə ki, əsas qrupda 115 ($96,6 \pm 1,6\%$) pasiyentdə insult ocağı baş beyin yarımkürəsində yerləşmişdir, bu zaman müxtəlif yarımkürələrin zədələnməsi tezliyi təqribən eyni olmuşdur: 55 ($47,8 \pm 4,7\%$) pasiyentdə sol yarımkürədə və 60 ($52,2 \pm 4,7\%$) pasiyentdə sağ yarımkürədə. Baş beyində zədələnmə ocağının əmələ gəlməsi ilə meydana çıxan nevroloji simptomatika ilk növbədə zədələnmiş yarımkürənin əks tərəfindəki piramida yolunun zədələnməsi əlamətləri, o cümlədən bu və ya digər dərəcədə hemiparez və ya hemipleqiya ilə özünü büruzə vermişdir - əsas qrupda 119

(100%) pasiyentdə, kontrol qrupda - 102 (96,2±1,9%) pasiyentdə ($p=0,948$). Bu zaman əllərdə və ayaqda zəiflik, yaxud əllərdə və ayaqlarda birlikdə ifadə dərəcəsi 4 baldan az olmayaraq (onlarda hətta minimal hərəkətlərin olmaması) kontrol qrupdakı 59 (55,7±4,8%) pasiyentlərlə müqayisədə əsas qrupdan olan pasiyentlərdə bir qədər tez-tez - 82 (68,9±4,3%) pasiyentdə müşahidə edilmişdir, halbuki fərqlər statistik əhəmiyyətli olmamışdır ($r=0,467$). Ayıqlıq (oyanıqlıq) səviyyəsinin azalması əsas qrupda daxil olma anında 73 (61,3±4,4%) pasiyentdə qeydə alınmışdır, lakin çox vaxt o, səthi karlaşma (çaşqınlıq) – 58 (79,47±4,8%) pasiyentdə, nadir hallarda dərin karlaşma (çaşqınlıq) - 11 (15,06±4,2%) pasiyentdə və 4 (5,47±2,3%) pasiyentdə sopor xarakterini almışdır. Kontrol qrupda ayıqlıq (oyanıqlıq) səviyyəsinin azalması karlaşma dərəcəsiindən çox olmamış və 45 (42,45±4,8%) pasiyentdə nəzərə çarpmışdır. Nitqin pozulması afaziya şəklində əsas qrupda 57 (47,89±4,6%) pasiyentdə və kontrol qrupda 44 (41,50±4,8%) pasiyentdə qeydə alınmışdır ($p=0,718$). Əsas qrupda 19 (15,96±3,7%) pasiyentdə afaziya ən yüksək dərəcəyə çatmışdır, yəni total sensomotor afaziya inkişaf etmişdir. Kontrol qrupda olan pasiyentlərdə total afaziya 9 pasiyentdə (8,49%, əsas qrupla müqayisədə $p=0,308$) aşkar edilmişdir. Dizatriya tipi üzrə nitqin pozulması əsas qrupda 57 (47,89±4,6%) pasiyentdə və kontrol qrupda 42 (39,62±4,7%) pasiyentdə müşahidə edilmişdir ($p=0,664$). Ağır dərəcəli dizatriya, həmçinin fonasiyanın, udmanın pozulması, udma refleksinin itməsi ilə müşayiət olunan əsas qrupda 15 (12,60±2,9%) pasiyentdə və kontrol qrupda 4 (3,77±1,2%) pasiyentdə aşkar edilmişdir (qruplararası fərqlər statistik cəhətdən əhəmiyyətli olmamışdır, $p=0,086$). Çox vaxt gözü hərəkət etdirən funksiyaların pozulması zədələnmiş yarımkürə tərəfə baxışın (diqqətin) parezi, zədələnmiş tərəfə doğru ba Pasiyentlərin qruplara bölünməsi zamanı onlar tərəfindən əldə olunan əlverişli

nəticəyə (mRS şkalası üzrə 2 bala qədər) və ya qeyri-əlverişli nəticəyə (mRS şkalası üzrə 2 baldan çox) əsasən müəyyən edilmişdir ki, əsas qrupda əlverişli nəticə 64 pasiyentdə ($53,8 \pm 4,6\%$), kontrol qrupda - 67 pasiyentdə ($63,2 \pm 4,7\%$) əldə olunmuşdur, qruplar arasındakı fərq statistik cəhətdən əhəmiyyətli olmamışdır ($p=0,448$).

F.Kh.Abdullaev

Tashkent Institute of Chemical Technology

PhD, Senior Researcher

<https://orcid.org/0000-0003-2162-291X>

f_abdullaev@yahoo.com

Nortoji Khujamshukurov

Tashkent Institute of Chemical Technology

DSc, Professor

<https://orcid.org/0000-0001-7807-4737>

nkhujamshukurov@mail.ru

Xiao Wang

Shandong Analytical and Testing Center of the Shandong

Academy of Sciences

PhD, Professor

<https://orcid.org/0000-0003-4236-2483>

wangx@sdas.org

Medicinal plants in Uzbekistan: potential, challenges, and sustainable use

Keywords: *medicinal plants, biodiversity, sustainable use, conservation, pharmaceuticals, traditional medicine, resource management*

Açar sözlər: *dərman bitkiləri, biomüxtəliflik, davamlı istifadə, mühafizə, əczaçılıq, ənənəvi tibb, resursların idarə edilməsi*

Medicinal plants have served as a crucial source of treatment and disease prevention for centuries. Uzbekistan, with its unique biodiversity and rich historical practices in using plant resources, represents a significant area for the study of medicinal

plants. The country is home to over 400 species of plants with medicinal properties, offering vast potential for their rational and effective use in medicine and pharmaceuticals. Despite this potential, several challenges hinder the sustainable utilization of medicinal plants in Uzbekistan. These include the depletion of natural resources, insufficient systematic knowledge about plant properties, and the lack of modern processing technologies. This highlights the need for a comprehensive approach to studying and conserving medicinal plant resources while developing effective utilization strategies. This study focuses on analyzing the current state of medicinal plant use in Uzbekistan, identifying pathways to improve their utilization, and providing recommendations for sustainable practices. Key objectives include identifying major medicinal plant species, evaluating existing methods of resource use and conservation, and developing strategies for sustainable use.

Medicinal plants have been a vital source of treatment and prevention for various diseases for centuries. Uzbekistan, with its unique biodiversity and rich historical experience in utilizing plant resources, represents a significant area for the study of medicinal plants. The country is home to over 400 species of plants with recognized medicinal properties, offering considerable opportunities for their rational and effective application in medicine and pharmaceuticals.

Despite this high potential, the use of medicinal plants in Uzbekistan is constrained by several challenges, including the threat of natural resource depletion, insufficient systematization of knowledge regarding the medicinal properties of plants, and a lack of modern processing technologies. These issues underscore the importance of adopting an integrated approach to studying and conserving the natural resources of medicinal

plants, alongside the development of effective utilization strategies.

This study aims to analyze the current state of medicinal plant utilization in Uzbekistan, identify pathways for improvement, and provide recommendations for their effective and sustainable use. To achieve these objectives, the following tasks were set: 1) Identify the primary medicinal plant species commonly found in Uzbekistan; 2) Assess existing methods for the utilization and conservation of these resources; 3) Develop recommendations for the sustainable use of medicinal plants.

Materials and Methods. The study focuses on both indigenous and introduced species of medicinal plants in Uzbekistan. Data were derived from scientific publications, official reports, field observations, and laboratory analyses. Methods employed include botanical taxonomy, comparative analysis, and the systematization of information regarding the distribution and use of medicinal plants.

Results. Uzbekistan's diverse climate and rich flora contribute to its wealth of medicinal plant resources. Notable species include: sage (*Salvia officinalis*), yarrow (*Achillea millefolium*), melissa (*Melissa officinalis*), St. John's wort (*Hypericum perforatum*), licorice (*Glycyrrhiza glabra*), chamomile (*Matricaria chamomilla*), calendula (*Calendula officinalis*), dog rose (*Rosa canina*), aloe (*Aloe vera*), thyme (*Thymus vulgaris*), common juniper (*Juniperus communis*), bay leaf (*Laurus nobilis*).

While many of these plants are traditionally used in folk medicine, they possess significant potential for integration into modern pharmaceutical applications. However, their sustainable utilization requires a focus on environmental conservation and biodiversity protection.

The sustainable use of medicinal plants is crucial due to their biological and economic value. Traditional collection and utilization practices require modernization to ensure resource conservation. Unsustainable practices can result in the depletion of natural resources and the loss of unique ecosystems. Thus, it is imperative to establish legal frameworks regulating the collection and use of medicinal plants and to implement programs for the restoration of rare species. Promoting a culture of sustainable resource use and educating the population on traditional practices are also essential steps.

Conclusions. Based on the findings, the following conclusions can be drawn: 1) Uzbekistan possesses a rich diversity of medicinal plants, which are critical resources for public health and the national economy; 2) Effective mechanisms are needed to protect biodiversity and ensure the rational use of natural resources; 3) Educational initiatives are crucial for raising public awareness about the value and sustainable use of medicinal plants.

Rational and effective utilization of Uzbekistan's medicinal plant resources requires an integrated approach that balances biodiversity conservation with sustainable development. Future efforts should focus on preserving traditional knowledge and advancing the scientific understanding of these plants.

Aysel Həmzəyeva
Gəncə Dövlət Universiteti
fizika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0002-3219-6776>
ayselhemzeyeva15@gmail.com

Kompozit materialların alınma texnologiyası və üstünlükləri

***Açar sözlər:** kompozit material, matrisa, doldurucu, kompozit materialların alınması üsulları*

***Keywords:** composite, matrix, reinforcements, methods to obtain composite materials*

Kompozit materiallar dedikdə müxtəlif kimyəvi və fiziki xüsusiyyətlərə malik əsaslardan (matrisadan) və dolduruculardan təşkil olunmuş çoxkomponentli materiallar nəzərdə tutulur. Kompozit materialların matrisası materialın sıxılma gücünü, sərtliyini, vizual görünüşünü təmin edir, doldurucuya gərginliyin verilməsi və paylanması isə istiyə, nəmliyə, yanmaya və kimyəvi təsirlərə davamlılığı müəyyənləşdirir. Matrisa materialının təbiətinə görə polimer, metallik, karbon, keramika və digər kompozitləri qeyd etmək olar. Kompozit materialların alınmasında istifadə edilən doldurucular, adətən, lif və dənəvər formada olur. Doldurucunun quruluşundan asılı olaraq kompozit materiallar lifli, hissəcikli, laylı və qarışıq kompozitlərə ayrılırlar. Əldə edilən kompozit materialın parametrləri onu təşkil edən komponentlərin parametrlərindən çox fərqli olur və daha unikal xassələri özündə cəmləyir. Doldurucu və matris materialının uyğun birləşməsini seçərək arzu edilən və ya tələblərə tam uyğun olan xüsusiyyətlərə

malik kompozit materiallar istehsal edilə bilər (Nijssen, 2015). Kompozit materialların ən böyük üstünlüyü yüngüllüklə birləşən möhkəmlik və sərtlikdir. Həmçinin kompozitlər istiliyə və korroziyaya da davamlı olurlar. Bu xüsusiyyətlər onları qayıqlar, kimyəvi maddələrlə işləyən avadanlıqlar və kosmik gəmilər kimi ekstremal mühitlərə məruz qalan uçuş aparatlarında istifadə üçün ideal hala gətirir. Ümumiyyətlə, kompozit materiallar çox davamlıdır.

Əldə ediləcək kompozit materiallara, adətən, aşağıdakı tələbatlar qoyulur:

- kompozit məsaməli olmamalıdır.
- matrisə və doldurucu fazaların nümunə boyunca bircins paylanılmasına nail olunmalıdır.
- alınma prosesinin mərhələləri mümkün qədər az və qısa müddətli olmalıdır.
- alınan kompozitin qalınlığı eyni olmalıdır.
- kompozitlərin elektrofiziki və mexaniki parametrləri stabil və sabit qiymətlər almalıdır.

Kompozit materialların alınması üçün əl ilə yatırma, püskürtmə, sıxılma, transfer qəlibləmə, pultrasiya və istilik-təzyiq tətbiq etməklə presləmə üsullarından istifadə olunur.

Əl ilə yatırma ən qədim və ən əsas üsullardan biridir. Bu üsul matris və doldurucu üst-üstə qatlar olacaq şəkildə davam etdirilir. Bərkimə prosesi xüsusi peçlərdə aparılır.

Püskürtmə üsulunda matris və doldurucu birlikdə hazır qəlib üzərinə püskürdülür. Bunun üçün xüsusi hazırlanmış püskürdücüdən istifadə edilir. Daha sonra kompozit otaq temperaturunda və ya peçdə bərkidilir.

Sıxılma transfer qəlibləmə texnikası yüksək həcmdə və yüksək təzyiq altında mürəkkəb və yüksək möhkəmliyə malik şüşə liflə gücləndirilmiş plastiklərin istehsalı üçün uyğun üsuldür. Şüşə, qrafit və asbest doldurucu material, polyester,

epoksi və fenollar isə matris kimi istifadə olunur.

Pultrasiya davamlı istehsal prosesi ilə uzun və düz kompozit profillər istehsal etmək üçün istifadə olunan bir üsuldur. Bu üsulda doldurucu materiallar (liflər) bir matris vannasından keçirilir. Sonra o qızdırılmış qəlibdən çəkilib bərkiməyə buraxılır.

İstilik-təzyiq tətbiq etməklə presləmə üsulunda kompozit təzyiqin və temperaturun birgə dəyişdirilməsi ilə alınır. İstiliyin tətbiqi matrisi yumşaldır, onu daha elastik və formalaşdırılmasını asanlaşdırır, təzyiq isə materialın sıxılmasına və məsamələrin azalmasına kömək edir.

Kompozit materialların ən diqqətəlayiq üstünlüklərindən biri onların iş qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artıran yüngül çəkisidir. Avtomobil və aerokosmik sahələrdə çəkinin azalması daha az yanacaq sərfiyatına və daha yüksək sürət imkanlarına səbəb olur.

Robototexnikada isə robot qollarının daha asan, daha sürətli quraşdırılmasına, daha sürətli hərəkətinə imkan verir və dəstəkləyici strukturları və ya təməlləri azaldır. Həmçinin gəmilərdə və dəniz strukturlarında bu xüsusiyyət üst tərəfin dayanıqlığını və dərin dəniz tətbiqləri üçün üzümə qabiliyyətini yaxşılaşdırır.

Kompozit materiallar müxtəlif ətraf mühit amillərinə, o cümlədən yüksək temperatura, nəmliyə və aşındırıcı kimyəvi maddələrə qarşı böyük müqavimət göstərir. Metallardan fərqli olaraq, kompozit materiallar asanlıqla korroziyaya uğramır. Bu xüsusiyyət materialların müntəzəm olaraq sərt şərtlərə məruz qaldığı dəniz və kimyəvi emal kimi sənayelərdə çox vacibdir. Kompozitlər hətta çətin şəraitlərə uzun müddət məruz qaldıqda belə, zaman keçdikcə struktur bütövlüyünü və görünüşünü qoruyub saxlayır, bu da onları uzunmüddətli tətbiqlər üçün etibarlı seçim edir.

Adətən, kompozit materiallar zəif elektrik və istilik keçiriciləridir, bu da onları izolyasiyanın ilkin şərt olduğu hissələr üçün əla izolyator edir. Kompozitlər yanğın və partlayışdan qorunmaq üçün yaxşı istilik izolyatorlarıdır.

Ədəbiyyat

1. Nijssen, R.P.L. (2015). *Composite Materials An Introduction*.

Məhbubə Əzizova
Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0006-8567-8954>
mahbuba_fsa11@yahoo.com

Adenomiozun müxtəlif formaları olan xəstələrdə hemostaz göstəricilər

***Açar sözlər:** adenomiyoz, diffuz forma, düyünlü forma, diaqnoz, sonsuzluq, uşaqlıq, differensial diaqnoz*

***Keywords:** adenomyosis, diffuse form, nodular form, diagnostics, infertility, uterus, differential diagnostics*

Adenomioz - uşaqlığın xoşxassəli xəstəliyi olub, miometriumda heterotopik endometrium vəzilərin olması, miometriumda stromanın olması və miometriumun ətrafındakı hamar əzələ hüceyrələrinin reaktiv fibrozu ilə xarakterizə olunur.

Bununla belə, adenomioz tədqiqatında əhəmiyyətli yeniliklərin olmasına baxmayaraq, bu xəstəliyin yaranmasını, genezini və gedişini izah edən bir sıra əsas müddəalar tam öyrənilmədiyindən, hələ də mübahisə mövzusu olaraq qalır və patogenetik müalicəni, həmçinin proqnoz verməyi çətinləşdirir, hətta orqan itkisinə səbəb olur

Bu tədqiqatın aparıldığı müddətdə adenomiozu olan 30 yaşdan 50 yaşa qədər (orta yaş - $42,0 \pm 1,8$) 224 xəstə üzərində hərtərəfli klinik - laborator və instrumental prospektiv müayinə aparılmışdır.

Bu xəstələr əsas tədqiqat qrupunu təşkil edirdilər. Əsas qrupun xəstələri adenomiozun formasından asılı olaraq 2

yarımqrupa bölündülər (1-ci qrup - diffuz forma - 106 qadın, 2-ci qrup düyünlü forma - 118 qadın). Nəzarət qrupu reproduktiv yaşda nisbi sağlam, ovulyasiya ilə müşayiət olunan müntəzəm menstrual tsikli olan və ginekoloji xəstəlikləri olmayan 84 qadıncadan ibarət idi. Kohort tədqiqatları prospektiv xarakter daşıyır.

Tədqiqat üçün daxil edilmə meyarları: adenomioz diaqnozu qoyulmuş xəstələr; 30 ilə 50 yaş aralığında olan xəstələr; müayinələrdə iştirak etmək üçün xəstədən yazılı razılığın alınması.

Tədqiqatdan çıxarma meyarları: reproduktiv sistemin orqanlarında və ya digər lokalizasiyada bədxassəli patoloji prosesin aşkarlanması; hormon sintez edən yumurtalıq şişlərinin olması; hamiləlik və laktasiya; 30 yaşdan kiçik və 50 yaşdan yuxarı xəstələr; tədqiqatda iştirakdan imtina.

Qan dövranında olan dəyişikliklər qanın reoloji xüsusiyyətlərinə xoşagəlməz təsir edib, hemostaz sistemindəki pozğunluqlara gətirib çıxara bilər, bununla əlaqədar olaraq biz tərəfdən aparılan tədqiqatda adenomiozun müxtəlif formaları olan qadınlarda və nəzarət qrupunda olan xəstələrdə hemostazın bəzi göstəriciləri öyrənilmişdir.

Məlum olduğu kimi, adenomiozun müxtəlif formaları olan xəstələrdə hemostaz göstəriciləri təhlil edilərkən, nəzarət qrupundakı qadınlarla müqayisədə bütün tədqiq edilmiş hemostaz göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmuşdur. Həmçinin, adenomiozun diffuz forması olan xəstələrin qan plazmasında fibrinogen B və fibrinin parçalanma məhsulları aşkar edilmişdir.

Adenomiozun düyünlü forması olan xəstələrlə, nəzarət qrupunda olan qadınlarla müqayisə etdikdə, bütün tədqiq edilmiş hemostaz göstəriciləri nəzarət qrupunda olan qadınlardakı analogi göstəricilərdən fərqlənməmişdirlər.

Beləliklə, əldə edilən məlumatlar adenomiozun diffuz forması olan xəstələrdə hiperkoagulyasiyaya və fibrinin parçalanma məhsullarının toplanmasına meyli olduğunu göstərmişdir. Bununla da adenomiozda çanaq ağrılarının metabolik komponenti təsdiq olunmuşdur.

Ф.Х.Абдуллаев

Ташкентский Химико-Технологический Институт
кандидат биологических наук
<https://orcid.org/0000-0003-2162-291X>
f_abdullaev@yahoo.com

Нортоджи Худжамшукуров

Ташкентский Химико-Технологический Институт
доктор технических наук
<https://orcid.org/0000-0001-7807-4737>
nkhujamshukurov@mail.ru

Вэй Лю

Шаньдунский Аналитический и Испытательный Центр
Академия наук Шаньдуна
доктор, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-0575-3525>
liucs@qlu.edu.cn

Обогащение генофонда растений Узбекистана: интродукция пажитника (*trigonella foenum- graecum* l.)

Ключевые слова: пажитник, интродукция растения, биоразнообразие, сельское хозяйство, пищевая промышленность, фармацевтика

Açar sözlər: fenugreek, bitki introduksiyası, biomüxtəliflik, kənd təsərrüfatı, qida sənayesi, əczaçılıq

Keywords: fenugreek, plant introduction, biodiversity, agriculture, food industry, pharmaceuticals

Интродукция новых видов растений в локальные экосистемы способствует обогащению растительного генофонда, что является важным направлением в развитии сельского хозяйства, пищевой и фармацевтической промышленности. На фоне глобальных экологических изменений и усиленного внимания к вопросам устойчивого сельского хозяйства расширение генофонда растений становится важным направлением. Страны с благоприятными климатическими условиями, как, например, Узбекистан, имеют высокий потенциал для интродукции новых видов. Пажитник сеной (*Trigonella foenum graecum* L.) обладает широким спектром ценных характеристик для успешного внедрения в экосистемы, который демонстрирует значительный потенциал для расширения ассортимента пищевых и лекарственных растений в Узбекистане.

Материал и методы. Входными данными стали результаты полевых и лабораторных исследований. Оценка адаптации пажитника сеного проводилась на основе агрономических показателей: урожайность, степень приживаемости, развитие корневой системы. Анализ проводился с использованием стандартных статистических методов.

Результаты. Интродукция новых видов растений в локальные экосистемы является значимым направлением для обогащения растительного генофонда, что особенно важно в условиях глобальных экологических изменений. Одним из примеров успешной интеграции является пажитник сеной (*Trigonella foenum-graecum* L.), который демонстрирует значительный потенциал в расширении ассортимента пищевых и лекарственных растений в

Узбекистане. Проведенные исследования показали следующие ключевые результаты:

Адаптация к местным условиям- Пажитник сенной успешно адаптировался к климатическим условиям Узбекистана, демонстрируя высокие показатели роста, устойчивости и продуктивности.

Биологическая ценность- Растение является богатым источником белков, витаминов, минералов и антиоксидантов, что подтверждает его значимость для использования в медицине и пищевой промышленности.

Влияние на биоразнообразие- Интродукция пажитника сенного способствует увеличению биоразнообразия агроэкосистем и устойчивости сельскохозяйственных культур к неблагоприятным факторам среды.

Применение в различных отраслях: 1) *сельское хозяйство*: пажитник сенной может быть использован как кормовая культура, способствующая улучшению состояния почв и повышению урожайности; 2) *медицина*- исследования показали перспективность разработки фармацевтических препаратов и биологически активных добавок на основе пажитника сенного; 3) *пищевая промышленность*- возможность создания продуктов питания, обогащённых биологически активными веществами; 4) *научные исследования*- пажитник сенной представляет интерес для изучения адаптации к местным условиям и разработки новых гибридных сортов.

Экологические преимущества. Использование пажитника способствует укреплению экосистем и сохранению природных ресурсов.

Следует отметить, что интродукция пажитника способствует сохранению биоразнообразия и укреплению экосистемы Узбекистана. Расширение видового состава

растений укрепляет продовольственную безопасность страны и обеспечивает население продуктами с высокими питательными свойствами, а также усилению фармацевтической безопасности страны за счет локального производства лекарственных препаратов. Кроме того, процесс способствует развитию науки, технологии и медицины.

Заключение. Обогащение генофонда растений Узбекистана путем интродукции пажитника сенного (*Trigonella foenum graecum* L.) представляет собой стратегически важный шаг для развития сельского хозяйства, пищевой и фармацевтической промышленности. Это позволит не только повысить биоразнообразие и устойчивость экосистем, но и создать новые возможности для исследований и инноваций, способствующих улучшению здоровья населения и сохранению природных ресурсов.

Elnurə Səfərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-4151-1750>
seferovaelnure@mail.ru

Günəl Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0001-6916-7955>
memmedovagunel564@gmail.com

Biologiya dərslərində (VIII siniflərdə) sistemləşdirmə və ümumiləşdirmənin tətbiqi imkanları

***Açar sözlər:** biologiya, dərs, məktəb, ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə, tətbiq*

***Keywords:** biology, lesson, school, generalization, systematization, application*

Hazırda biologiya müəllimlərinin əsas vəzifələrindən biri tədris etdiyi fənnin mövzularını sistemli və ümumiləşdirilmiş şəkildə şagirdlərə çatdırmaqdır. Biliklərin sistemli olaraq şagirdlərə çatdırılması onların materialı tam şəkildə mənimsəməsinə və eyni zamanda uzun zaman yadda saxlamalarına xidmət edir. Bu səbəbdən müəllim bölmə və mövzuları tədris edərkən bilikləri ümumiləşdirməli və sistemə salmalıdır. Biologiya dərslərində sistemlilik, ardıcılıq müşahidə olunur. Lakin müəllimlər bu imkanlardan kifayət qədər faydalanmaqda çətinlik çəkirlər. VIII siniflərdə biologiyanın tədrisində sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə probleminin həllində müəyyən çatışmazlıqlar vardır. Bu sahədə elmi-metodik ədəbiyyatlar çox

az tapılır. Problemin məktəblərdə həlli istiqamətində VIII sinif biologiya dərslərinin dinlənilməsi və şagirdlərlə aparılan sorğularda müəyyən edildi ki, mövzular sistemli izah olunduqda, bölmənin sonunda ümumiləşdirildiyində daha yaxşı şəkildə mənimsənilir.

Müəllimlərin əsas vəzifələrindən biri fənni şagirdlərə sistemli şəkildə tədris etməkdir. Materialın şagirdlərin beynində uzun müddət saxlanmasını və sistemli şəkildə qalmasını təmin edir. Biologiya dərslərində müəllim ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə bacarıqlarının şagirdlərdə inkişaf etməsini təmin etməlidir. Müəllim mövzunu tədris edərkən bilikləri ümumiləşdirməli və sistemləşdirməlidir.

Biologiya fənni üzrə dərslərlik və fənn proqramında mövzular ardıcılıq, sistemlilik əsasında hazırlanmışdır. Bu səbəbdən müəllim dərslərə uyğun mövzuları ardıcıl və sistemli şəkildə tədris edərək biliklərin şagirdlər tərəfindən əlaqəli şəkildə öyrənilməsinə önəm verməlidir. Mövzu sistemli şəkildə öyrədildikdə, bölmə sonunda ümumiləşdirmə aparıldıqda şagirdlərin yaddaşında uzun zaman qala bilir və mövzu dərindən mənimsənilir. Ümumitəhsil məktəblərində VIII siniflərdə biologiya dərslərlik komplektlərində sistemlilik özünü göstərir. Ümumiləşdirmə dərslərin sonunda aparılır. Yeni öyrənilən dərslərin sistemləşdirilmiş, sadə, qısa və son nəticəsi isə ümumiləşdirmədir. VIII sinif dərslərlik vəsaitində bir neçə verilmiş mövzusunun ümumiləşdirilməsinə baxaq:

“Hüceyrədən orqanizmə” dərslərinin ilk mövzusuudur. Burada belə ümumiləşdirmə aparıla bilər: Bütün canlıların ən kiçik inkişaf və quruluş vahidi bilirik ki, hüceyrədir. İnsanın cinsiyyət hüceyrələrində 23 xromosom, bədən hüceyrələrində 46 xromosom olur. İnsanda 4 toxuma tipi olur. Toxumalar birləşərək orqanları yaradır. Orqanlarımıza aiddir: göz, mədə, ürək, ağciyər, böyrək, qaraciyər, sidik kisəsi və s. Bu orqanlar müəyyən

boşluqlarda yerləşir. Döş boşluğunda ağciyərlər, ürək yerləşir. Qarın boşluğunda isə diafraqma adlanan əzələ ayrılır. Bu orqanlarda birləşərək orqanlar sistemini yaradır. Məsələn: qandamar, cinsiyyət, ifrazat, tənəffüs, sinir sistemi və s. daxildir.

“Canlılarda sinir sistemi” mövzusunda bu şəkildə ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə aparıla bilər: Təkamül cəhətdən birhüceyrəliyə birləşən qıvcıqlanma qabiliyyəti olur. Onların olduğu suya duz kristalları əlavə etsək, ordan uzaqlaşacaq, eyni zamanda temperaturun dəyişməsinə müəyyən reaksiya verirlər. Daha sonra çoxhüceyrəli bağırsaqlı canlılarda diffuz sinir sistemi tipi mövcuddur. Artıq sap qurdlarda və yastı qurdlarda sinir sistemi tipi sütunvari olur. Daha inkişaf etmiş heyvanlarda isə artıq sinir düyünləri yaranmışdır. Məsələn: həlqəvi qurdlarda, molyusklarda, buğumayaqlılarda və s. ən inkişaf etmiş sinir sistemi tipi olan borulu sinir sistemi vardır. Buna da onurğalı heyvanlarda rast gəlinir.

“Bədənimizin dirəkləri” mövzusunda: Sümüklərin içərisində sümük toxuması yerləşir və üzəri sümük üstlüyü ilə əhatə olunub. Sümük qeyri-üzvi və üzvi maddələrdən təşkil edilmişdir. Sümüyə elastikliyi verən onun tərkibində olan üzvi maddələrdir. Mineral maddələr isə əksinə sərt olmasını təmin edir. Yaş artdıqca üzvi maddələr azalır, mineral maddələr daha çox olur. Sümüklər növlərinə görə: uzun borulu, qısa borulu, yastı və qarışıq olur. Onurğada 4 əyrilik var: boyun, döş, bel, oma. Bu əyriliklər lordoz və kifozu əmələ gətirir. Skeletimiz ibarətdir: başın, gövdənin və ətrafların skeleti.

“Orqanizmin yorulmayan mühərriki” mövzusunda belə ümumiləşdirmə aparıla bilər: ürək konusabənzər əzələ üzvüdür. Döş qəfəsində, ağciyərlərin arasında sola istiqamətlənmişdir. Onun orta çəkisi 250 qramdan 300 qrama qədər ola bilər. Ürək tam olan arakəsmə ilə sağ və sol hissələrə ayrılır. Hər hissə də qulaqcıq və mədəciyə ayrılmışdır. Ürəyin sol tərəfi daha qalın

əzələlərə malikdir. Ürəyin mədəcikləri və qulaqcıqları arasında taylı qapaqlar, mədəciklərlə damarları arasında isə aypara qapaqları yerləşir. Ürək tsikli fazalardan ibarətdir: qulaqcıqların yığılması- 0.1 saniyə, mədəciklərin yığılması- 0.3 saniyə, ürəyin ümumi diastolası- 0.4 saniyə olur. 3 tip qan damarları mövcuddur: arteriyalar, kapilyarlar və venalar. Nisbi sakitlik halında sağlam insanda ürək döyüntülərinin sayı 70-75 təşkil edir.

“Bədənimizi təmizləyənlər” mövzusu: Sidik-ifrazat sistemi orqanlarına böyrəklər, sidik axarları, sidik kisəsi, sidik kanalı daxildir. Əsas ifrazat orqanımız böyrəklərdir. Onlar qarın boşluğunda onurğa sütununun bel nahiyəsində sağ və sol tərəflərində yerləşir. Böyrəklərin funksiyası qanı süzmək və orada olan orqanizm üçün lazımsız maddələri ayırd etməkdir. Böyrəyin kütləsi 120-170 qram təşkil edir. Sidik axarları da bu sisteme daxildir. Onlar böyrəkləri sidik kisəsi ilə əlaqələndirir. Böyrəklərin onurğaya tərəf olan hissəsi basıqdır və bura böyrək qapısı adlanır. Buradan ona arteriya və vena damarları daxil olur. Eyni zamanda sidik axarları çıxır. Sidik kisəsi çanaq boşluğunda yerləşir. Onun tutumu isə 0.5 l təşkil edir ki, $\frac{1}{4}$ -i dolduqda sidik sidik kanalı vasitəsilə xaric olunur. Bədənimizdə böyrəklərdən başqa tər vəziləri, ağciyərlər, bağırsaqlar və qaraciyərdə əmələ gələn son məhsulların xaric olunmasına xidmət edir. Karbon qazı və suyun müəyyən hissəsi isə buxar şəklində ağciyərlərimizdən bədəndən xaric olunur. Tər vəziləri sayəsində suyun və mineral duzların bir qismi xaric edilir.

Biologiya fənni üzrə təhsil proqramı - kurikulumu əldə ediləcək nəticələri standart bir tələb formasında müəllimlərə verir. Onlara sərbəst olaraq təlim forması, üsulu, strategiyası seçmək, müxtəlif dərslik və resursları araşdırmağa imkan verir. Biologiya fənninin yeni məzmununda insan və onun sağlamlığı,

təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsi, psixoloji cəhətlərinə aid əsas olan biliklərin və bacarıqların aşılmasına önəm verilir. Təhsil proqramında veriləcək biliklərin sadədən mürəkkəbə doğru müəyyən ardıcılıqla olmasına önəm verilib. Nəticədə şagirdlərdə dərsin materialını ümumiləşdirmək, sistemli şəkildə yadda saxlamaq kimi bacarıqlar formalaşır. Eyni zamanda, fənn proqramına görə ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə dərsləri şagirdlərdə müəyyən bilik və bacarıqların formalaşmasını təmin etməlidir. Onlar bir sinifdən digərinə keçdikcə artıq əldə olunan biliklər, bacarıqlar da mürəkkəbləşir.

Qumru Balaxanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-1709-1442>
19_bq_91@mail.ru

Sabiyə Cəbrayılzadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-0374-4828>
sabina.jb@bk.ru

Ascomycota göbələklərinin təbii ekosistemlərdə torpaq sağlamlığına və bioloji müxtəlifliyə təsiri

Açar sözlər: *Ascomycota göbələkləri, ekosistemlər, torpaq sağlamlığı, mikorizal əlaqələr, bioloji müxtəliflik, bitki xəstəlikləri, patogenlər*

Keywords: *Ascomycota fungi, ecosystems, soil health, mycorrhizal relationships, biodiversity, plant diseases, pathogens*

Ascomycota göbələkləri təbii ekosistemlərdə mühüm ekoloji funksiyaları yerinə yetirən orqanizmlərdir. Onlar yalnız bitkilər üçün faydalı olan mikorizal əlaqələr qurmaqla qalmır, həm də torpaqda orqanik maddələrin parçalanması prosesində mühüm rol oynayırlar. Bu göbələklər, torpaqda bioloji müxtəlifliyin qorunmasına, qida dövrünün tənzimlənməsinə və ekosistemlərin sağlamlığının təmin edilməsinə kömək edir. Xüsusilə, Ascomycota sinfinə aid göbələklər, orqanik maddələrin səmərəli şəkildə parçalanmasını təmin edərək torpağın məhsuldarlığını artırır və ekosistemlərin davamlılığını dəstəkləyir.

Bir çox göbələk növü, xüsusən Ascomycota sinfinə aid olanlar, saprofitik fəaliyyət göstərərək ölü orqanizmlərdən qida maddələri alır və onları torpaqda qida dövrünə daxil edirlər. Bu proses, təbii ətraf mühitin təmizlənməsinə və maddələrin yenidən istifadəsinə şərait yaradır. Göbələklərin bu funksiyası, torpaqda azot və karbon dövrününün səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə kömək edir. Bu dövrən, torpağın sağlamlığını qorumaqla yanaşı, bitkilərin sağlam inkişafı üçün zəruri olan qida maddələrinin əldə edilməsinə imkan yaradır. Ascomycota göbələkləri, həmçinin torpaqda olan mikroorqanizmlər və digər canlılarla qarşılıqlı əlaqələr quraraq ekosistemin ümumi balansını qoruyur.

Mikorizal əlaqələr qurduqları bitkilərlə göbələklər, onların su və qida maddələrinə daha asan çatmasına kömək edir. Bu cür qarşılıqlı faydalı əlaqələr yalnız bitkilərin sağlam böyüməsini təmin etmir, həm də torpaq sağlamlığını və məhsuldarlığını artırır. Ascomycota göbələkləri torpaqdakı patogen mikroorqanizmlərə qarşı da mübarizə aparır, bu da bitkilərin xəstəliklərə qarşı müqavimətini artırır. Məsələn, müəyyən növ Ascomycota göbələkləri, torpaqda yaşayan zərərli bakteriyaların və digər patogenlərin fəaliyyətini inhibə edərək, ekosistemi qoruyur.

Laboratoriya şəraitində aparılmış təcrübələrdə, Ascomycota göbələklərinin torpaqda orqanik maddələrin parçalanmasını sürətləndirdiyi müşahidə edilmişdir. Orqanik maddələr, göbələklərin aktiv fəaliyyəti nəticəsində daha tez bir zamanda parçalanır və torpağa qida maddələri dövr edir. Bu, həm torpaqda olan mineral maddələrin daha sürətlə dövr etməsini, həm də torpağın strukturu və məhsuldarlığının yaxşılaşmasını təmin edir. Üstəlik, göbələklərin mikrobiom ilə qarşılıqlı təsiri, torpaqdakı digər mikroorqanizmlərin fəaliyyətini tənzimləyir və ümumilikdə torpağın bioloji müxtəlifliyini artırır.

Ascomycota göbələkləri yalnız təbii ekosistemlərdə deyil, kənd təsərrüfatı sahəsində də geniş tətbiq tapır. Onların torpaq sağlamlığını artırmaq, orqanik maddələrin parçalanmasını sürətləndirmək və bitki inkişafını təşviq etmək üçün istifadəsi, ətraf mühitin qorunmasına və davamlı kənd təsərrüfatı praktikalarının tətbiqinə imkan verir. Torpaq sağlamlığını qorumağa yönəlmiş təbii metodların və biotexnologiyaların inkişafı, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması üçün vacibdir və Ascomycota göbələkləri bu sahədə mühüm bir vasitə ola bilər.

Ascomycota göbələklərinin ekosistemlərə verdiyi faydalar çoxşaxəlidir. Ən önəmlisi, bu göbələklərin torpaqda orqanik maddələrin parçalanmasında oynadığı roldur. Torpaqda orqanik maddələrin sürətlə parçalanması, torpağın məhsuldarlığını artırır. Orqanik maddələrin bu şəkildə parçalanması nəticəsində, bitkilər üçün daha çox qida maddəsi mövcud olur və torpağın sağlamlığı qorunur. Göbələklər həmçinin, torpaqda bioloji müxtəlifliyi artırır, çünki onlar müxtəlif mikroorqanizmlərlə qarşılıqlı əlaqələr qurur və bu, ekosistemin balansını qoruyur.

Bundan əlavə, Ascomycota göbələkləri bitkilərlə mikorizal əlaqələr qurur və bu əlaqələr bitkilərin daha sağlam böyüməsinə, su və qida maddələrini daha effektiv mənimsəməsinə şərait yaradır. Bu əlaqələr həm də bitkilərin xəstəliklərə qarşı müqavimətini artırır. Göbələklər, həmçinin, torpaqda patogen mikroorqanizmləri inhibə edərək ekosistemdəki digər orqanizmləri qoruyur.

Lakin Ascomycota göbələklərinin zərərləri də mövcuddur. Bəzi növləri, xüsusən də patogenlər, bitkilərdə xəstəliklərə səbəb ola bilər. Bu xəstəliklər torpaq və bitki örtüyünə ciddi zərər verə bilər, nəticədə kənd təsərrüfatında məhsul itkisinə və ekosistemdə dəyişikliklərə yol açır. Göbələklərin yaratdığı bu xəstəliklər, xüsusilə əkin sahələrində ciddi problemlər yaradır.

Bundan başqa, bəzi Ascomycota göbələkləri, zəhərli toksinlər istehsal edərək bitkilər və heyvanlar üçün təhlükə yarada bilər. Bu toksinlər, qida zəncirinə daxil olaraq insanlar üçün də təhlükə təşkil edə bilər. Beləliklə, göbələklərin istehsal etdiyi toksinlər ətraf mühitin və ekosistemlərin sağlamlığına mənfi təsir göstərə bilər. Bununla yanaşı, göbələklərin çoxalması, torpaqda digər faydalı mikroorqanizmlərin fəaliyyətini pozaraq, ekosistem balansını poza bilər.

Ascomycota göbələkləri ekosistemin bir hissəsi olaraq, həm faydalı, həm də potensial zərərli təsir göstərir. Onların faydalı tərəfləri, əsasən torpağın sağlamlığını və məhsuldarlığını qorumaqla bağlıdır, həmçinin bitkilərin inkişafını dəstəkləyir. Lakin, bəzi hallarda, göbələklərin patogen təsirləri bitkilərdə xəstəliklərə və məhsul itkilərinə səbəb ola bilər.

Bu səbəbdən, Ascomycota göbələklərinin idarə edilməsi vacibdir. Ekosistemdəki balansı qorumaq və onların zərərlərindən qaçmaq üçün uyğun tədbirlər görülməlidir. Göbələklərin faydalarından tam şəkildə yararlanmaq üçün onların təbiətdəki rolunu dərinlən başa düşmək və uyğun metodlar tətbiq etmək lazımdır. Həmçinin, kənd təsərrüfatı və əkin sahələrində Ascomycota göbələklərinin istifadəsi ilə bağlı düzgün yanaşmalar tətbiq edilməlidir ki, yalnız faydalı təsirlər əldə edilsin.

Ascomycota göbələkləri təbiətdə əhəmiyyətli bir yer tutur və onların həm faydalı, həm də zərərli təsirləri vardır. Bu göbələklərin təbiətdəki rolu və onların ekosistemlərdəki təsiri müsbət yöndə istifadə edildikdə, təbiətə və insan həyatına töhfə verə bilər.

Ascomycota göbələkləri təbiətdə və ekosistemlərdə mühüm ekoloji funksiyalar yerinə yetirir. Bu göbələklərin torpaqda orqanik maddələrin parçalanmasında, qida dövrünün təmin olunmasında və bioloji müxtəlifliyin artırılmasında oynadığı rol böyükdür. Onlar, həmçinin bitkilərlə mikorizal əlaqələr quraraq,

onların inkişafını dəstəkləyir, həmçinin torpaqdakı patogen mikroorqanizmlərin qarşısını alaraq, ekosistemləri sağlam saxlayır.

Lakin, Ascomycota göbələklərinin bəzi növləri zərərli təsirlər də göstərə bilər. Bəzi göbələk növləri bitkilərdə xəstəliklərə səbəb olaraq, kənd təsərrüfatında məhsul itkisinə və torpaqda ekosistem balansının pozulmasına yol açır. Eyni zamanda, bu göbələklər zərərli toksinlər istehsal edə bilər ki, bu da qida zəncirinə daxil olaraq, insanlar və digər canlılar üçün təhlükə yaradabilir.

Nəticə olaraq, Ascomycota göbələklərinin faydaları və zərərləri arasında balansın qorunması vacibdir. Bu göbələklərin təbiətdəki funksiyalarının yaxşı başa düşülməsi, onların faydalarından düzgün şəkildə istifadə edilməsini təmin edəcək, zərərlərini isə minimallaşdırmağa kömək edəcəkdir. Tədqiqatlar və düzgün idarəetmə metodları ilə Ascomycota göbələklərinin ekosistemlərə və kənd təsərrüfatına verdiyi töhfələrdən səmərəli şəkildə faydalanmaq mümkündür.

Tahə İbrahimov

Ağsu, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0001-1812-282X>

tahibrahimov287@gmail.com

İqlim dəyişkənliyi nə ilə nəticələnəcəkdir?

Açar sözlər: iqlim, Günəş, dəyişkənlik, təbii proseslər, elektron miqdarı

Keywords: climate, Sun, variability, natural processes, electron quantity

Dövrümüzün ən global, ən dəhşətli hadisələri iqlim dəyişkənliyi ilə əlaqədar olaraq baş verir. Mütəxəssislər dəyişkənlik haqqında danışır, səbəblər haqqında fikirlər izah edilir, havanın zərərli təsirlərindən qorunmaq üçün müxtəlif təkliflər irəli sürülür.

Dünyanın ən məşhur elm mərkəzləri iqlim dəyişkənliyi ilə əlaqədar olaraq həyəcanlı məlumat yayırlar. Onların yaydıqları məlumatlar baş verə biləcək dəhşətli hadisələrin çox kiçik hissəsini əhatə edir.

Dəyişkənliyin səbəbləri hansılardır? Səbəblər haqqında çox müxtəlif fikirlər, nəzəriyyələr irəli sürülür. Mən yalnız öz bildiklərimi, heç bir yerdə yazılmamış məlumatları qeyd edəcəyəm.

İqlim dəyişkənliyinin birinci səbəbi Günəşdə gedən proseslərdir. Məlumdur ki, Günəşin əsas tərkib hissəsi kimyəvi cəhətdən hidrogen və heliumdan ibarətdir. Daxildə nüvə reaksiyası gedir. Nüvə reaksiyaları Yer üzərində ciddi iqlim dəyişkənliyinə səbəb ola bilməz. Zaman keçdikcə Günəşin tərkibində alışıma reaksiyaları güclənir.

Bir neçə ildən bir baş verən partlayış nəticəsində alışıma daha da güclənir. Bunun da nəticəsində Yer üzərinə gəlib çatan zərərli

şüaların, elektronların miqdarı çoxalır. Bu da iqlimin dəyişməsinə səbəb olur. Bu zaman sual meydana çıxır. Günəşdə baş verən alışmalar, partlayışlar, qasırğaların səbəbləri hansılardır? Bu proseslər nə vaxta qədər güclənəcəkdir? Zərərli təsirlərdən Yer üzərində qorunmaq mümkündürmü?

Günəşdə baş verən bütün proseslərin əsas səbəbi Günəşlənmə qüvvəsi və enerjisidir. Bu qüvvənin gücü ümumdünya cazibə qüvvəsindən milyon dəfələrlə çoxdur. Günəşlənmənin enerjisi Günəşdəki bütün enerjiden milyard dəfələrlə böyükdür. Deməli, Günəşin həcmi getdikcə genişlənir. Maddələrin sıxlığı aşağı düşür. Alışmalar isə güclənir. Bütün bunların son nəticəsi olaraq Günəş sistemində nə varsa, hamısı qaz halına keçməlidir. Mövzudan kənar da olsa, bir məsələni qeyd etməliyik. Günəş sisteminin digər planet və peyklərində baş verən dəyişiklikləri yaxından izləyə bilmirik. Həmin dəyişikliklər haqqında müasir elmə məlum olmayan çoxlu qaranlıq məsələlər vardır. Həmin planetlərdə su və həyatın mövcudluğu ilə əlaqədar olaraq çoxlu elmi araşdırmalar aparılır. Qeyd etməliyik ki, həmin planetlərdə həyat yoxdur, ola da bilməz.

Dəyişkənliyin ikinci əsas səbəbi odur ki, Yer planetində nə varsa, hamısı Günəşlənmə qüvvəsinin təsiri altındadır. Bu isə məhvə aparır.

Üçüncü səbəb odur ki, Yer in atmosferinin kimyəvi tərkibi zaman keçdikcə dəyişir. Hərərət yüksəlir, karbon qazının miqdarı çoxalır. Bütün bunlar üzvi və qeyri-üzvi aləmin dəyişməsinə səbəb olur.

İqlim dəyişkənliyinə başqa səbəblər də vardır. Bunların hamısını qeyd etməyə ehtiyac yoxdur.

Yer üzərində iqlim dəyişkənliyi ilə əlaqədar olaraq, aşağıdakı ardıcılıqla dəyişikliklər baş verəcəkdir:

1. Bütün tropik zonalarda üzvi aləm məhv olacaqdır. Orada insanların yaşaması mümkün olmayacaqdır.

2. Ardınca ekvatorial zonanın zəngin üzvi aləmindən əsər-əlamət qalmayacaqdır. Bu zonanın bütün əraziləri səhralara çevriləcəkdir. İnsanlar şimal və cənub mülayim iqlim qurşağında yaşamağa doğru hərəkət edəcəklər.

3. Daha sonra mülayim iqlim qurşağının cənub hissələri ciddi dəyişikliyə məruz qalacaqdır. Zaman keçdikcə bütün mülayim iqlim zonasında da üzvi aləm qalmayacaqdır. İnsanlar xilas olmaq üçün daha da şimala və cənuba hərəkət edəcəklər. Yeraltı sığınacaqlar insanların xilas məkanı olacaqdır.

4. Yerin şimal və cənub qütb dairələri yaxınlığı qismən dəyişikliyə uğrayacaqdır. Burada üzvi aləm, həyat uzun müddət qalacaqdır. Bura tamamilə məhv olmayacaqdır. Bundan sonra Yer üzərində həyat bizim dərk edə bilməyəcəyimiz formada inkişaf edəcəkdir. Salamət qalan insanlar qorunacaq, həyat davam edəcəkdir. Əlbəttə, başqa formada və başqa məkanda.

5. Yer üzərinin bütün hidrosfer təbəqəsi qaz halına keçəcəkdir. Planetlərarası boşluqlara uçacaqdır. Yalnız qütb ətrafında və Yer qabığının altında su qalacaqdır. Bundan da salamət qalan insanlar istifadə edəcəklər.

İqlim dəyişkənliyi ilə əlaqədar olan, qeyd edilməsi vacib olan məsələlər o qədər çoxdur ki, hamısını qeyd etmək mümkün deyildir. Qeyd etdiyimiz məsələlərlə bağlı fikir və münasibət bildirən mütəxəssislərə öncədən təşəkkür edirik.

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

Rashid Mammadov

Azerbaijan State Oil And Industry University
Doctoral Student
<https://orcid.org/0000-0001-5543-236X>
mamedovrashid05@gmail.com

Methods and Techniques for Reducing Measurement Uncertainty in Calibration Processes

Keywords: *calibration, uncertainty, measurement accuracy, metrology, measurement*

Açar sözlər: *kalibrəlamə, qeyri-müəyyənlik, ölçmə dəqiqliyi, metrologiya, ölçmə*

The field of metrology, which is fundamental to ensuring the accuracy and reliability of measurements across various scientific and industrial sectors, is constantly evolving. Recent advancements aim to significantly reduce measurement uncertainty in calibration processes, thereby enhancing the precision and consistency of measurements.

Measurement uncertainty is a critical challenge in calibration and measurement sciences, directly impacting the reliability and accuracy of scientific research, manufacturing processes, and product quality. In metrology, the science of measurement, this uncertainty represents a core issue influencing the trustworthiness and correctness of research outcomes, industrial procedures, and product standards.

The International Bureau of Weights and Measures (BIPM) defines measurement uncertainty as an indicator of the reliability of a measurement result. This document examines recent technological and methodological advancements aimed at reducing measurement uncertainty, highlighting their impact on improving precision and measurement reliability.

Several methods and techniques can be utilized to reduce measurement uncertainty in calibration processes.

1. **Sensor Technologies** - Recent advancements in sensor technology, particularly nanoscale and quantum sensors, offer unprecedented sensitivity and precision. These sensors, capable of detecting minor changes in physical quantities, significantly reduce noise and variability, thereby contributing to the reduction of measurement uncertainty.

2. **Digital Metrology and IoT Integration** - The integration of digital technologies and the Internet of Things (IoT) into metrology tools enables real-time data collection, analysis, and remote calibration. This digital transformation not only facilitates the automatic adjustment of instruments to maintain accuracy but also minimizes uncertainty.

3. **Advanced Measuring Instruments** - The use of advanced materials with high thermal and mechanical stability in measuring instruments reduces the impact of environmental variables on measurement results.

In addition to new methods for reducing measurement uncertainty in calibration processes, the implementation of novel methodologies in calibration practices also significantly impacts the reduction of measurement uncertainty. These methodologies may include the following:

1. **Methods for Quantifying Uncertainty** - Advanced statistical methods and techniques for.

2. International Standards and Protocols - The development and adoption of updated international standards and protocols for calibration processes ensure uniformity and comparability of measurements worldwide.

3. Interlaboratory Comparison Methods - Enhanced protocols for interlaboratory comparisons strengthen collaboration and knowledge exchange within the metrology community. These comparisons validate the effectiveness of new technologies and methods in reducing measurement uncertainty across various parameters and applications.

Through technological innovations and methodological advancements, metrology continues to evolve to meet the demands for accuracy and reliability in complex measurement tasks. As these advancements progress, they promise to enhance scientific research and industry, improving our understanding and control of the physical world.

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Ziyafət Bayramova, Nemət Məmmədov Əlbəyaxa döyüşə psixoloji hazırlığın əsas istiqamətləri	8
Нодиржон Абдулахатов Мавзолей Бостон (Бастом) бува	12
Matanat Hasanova Green Economy and Sustainable Development	16
Sima İsmayılova İnformasiya mədəniyyəti və təhsil	19
Dağbəyi Allahverdiyev, Nigar Allahverdiyeva İqtisadi strategiyada davamlı sosial-iqtisadi rifahın artım təminatı	23
Samira Gasimova General Theory of Comparative Linguistics.....	30
Anar Qədirov Siyasi realizm və XXI əsrin qlobal böhranları	33
Saidə Nəsibova Pedaqoji konfliktdə strateji yanaşmalar	37
Aybeniz Ahmadova Cooperation Among the Turkish Speaking States	41
Сун Гуансяо Роль китайских медиа в создании национального имиджа Азербайджана	45
Anar Qədirov Regional güclərin artan rolu: müasir realizmin perspektivləri	50
Seyhunə Dəmirova Mahmudova Sosial intellekt və ünsiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə: mədəniyyətlərarası perspektivlər	54
Səbinə Qasımova Pedaqoji mədəniyyət	59

Aytəkin Qurbanova

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərinə
daxil edilən folklor nümunələrinə dair 63

Günel Əliyeva

Dijital Dönüşüm və Eğitim 68

Nəcibə Cəfərova

İ.S.Baxın həyat və yaradıcılığına bir nəzər 72

Həmidə İbrahimova

Şəhid şah – Nasirəddin Qacar və onun dövründə
türk dilinin mövqeyi 76

**TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES**

Ağasəmid İsayev, Sevinc Sadiqova, Salatın Bəxtiyarova

Suyun orqanoleptik və kimyəvi parametrlərinin
qiymətləndirilməsinə dair 80

İsbi Babaxanov

İşemik insult keçirmiş xəstələrdə nevroloji
simptomatikanın ağırlıq dərəcəsinin dinamikası 85

F.Kh.Abdullaev, Nortoji Khujamshukurov, Xiao Wang

Medicinal plants in Uzbekistan: potential, challenges,
and sustainable use 89

Aysel Həmzəyeva

Kompozit materialların alınma texnologiyası və
üstünlükləri 93

Məhbubə Əzizova

Adenomiozun müxtəlif formaları olan xəstələrdə
hemostaz göstəricilər 97

Ф.Х.Абдуллаев, Нортоджи Худжамшукуров, Вэй Лю

Обогащение генофонда растений Узбекистана:
интродукция пажитника (*trigonella foenum-graecum* l.) . 100

Elnurə Səfərova, Günel Məmmədova	
Biologiya dərslərində (VIII siniflərdə) sistemləşdirmə və ümumiləşdirmənin tətbiqi imkanları	104
Qumru Balaxanova, Sabiyə Cəbrayılzadə	
Ascomycota göbələklərinin təbii ekosistemlərdə torpaq sağlamlığına və bioloji müxtəlifliyə təsiri	109
Tahə İbrahimov	
İqlim dəyişkənliyi nə ilə nəticələnəcəkdir?.....	114

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Rashid Mammadov	
Methods and Techniques for Reducing Measurement Uncertainty in Calibration Processes	117

İmzalandı: 04.02.2025
Onlayn çap: 07.02.2025
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 7,75 ç.v.
Sifariş: 11

---

www.aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az

